



Back



Forward



Reload



Home



Search



Guide



Print



Security



Stop



Politiek van de Toekomst?



Document: Done



Politiek van de toekomst? Toekomst van de politiek?

Politiek van de toekomst? Toekomst van de politiek?

‘s-Gravenhage, 3 juni 1998

Michiel Angenent
Wouter de Haan
Margreet Meijer
Lex Mellink
Eric Peters
Frank Rozenberg

Inhoudsopgave

	Voorwoord	4
1	Inleiding	6
1.1	Aanleiding	6
1.2	Opdracht	6
1.3	Opzet van het rapport	7
1.4	CD-ROM	8
2	Ontwikkelingen ICT	10
2.1	Inleiding	10
2.2	Informatie- communicatietechnologie (ICT)	10
2.2.1	Ontwikkelingen van ICT tot nu toe	10
2.2.2	Mogelijkheden van ICT in de toekomst	12
2.3	Internet	13
2.3.1	Diensten op het Internet	15
2.4	Verwijzingen naar het Internet	17
2.5	Ten slotte	18
3	Internet en democratie	19
3.1	Inleiding	19
3.2	Internet: instrumenteel versus fundamenteel	19
3.2.1	Instrumentele opvatting over Internet	20
3.2.2	Fundamentele opvatting over Internet	20
3.3	Politiek proces en democratie	21
3.3.1	Politiek proces	21
3.3.2	Democratie	22
3.3.3	Vertegenwoordigende democratie	22
3.3.4	Directe democratie	23
3.4	Toekomstbeeld vertegenwoordigende democratie	24
3.4.1	Sfeerbeeld: De burger als consument	24
3.4.2	Karakteristieken	24
3.4.3	Verwijzingen naar het Internet	26
3.4.4	Dilemma's en vragen	27
3.5	Toekomstbeeld directe of netwerk-democratie	29
3.5.1	Sfeerbeeld: De geëngageerde burger	29
3.5.2	Karakteristieken	30
3.5.3	Verwijzingen naar het Internet	32
3.5.4	Dilemma's en vragen	33

4	Voorbij de democratie	36
4.1	Sfeerbeeld	36
4.2	Inleiding	37
4.3	Virtuele gemeenschappen	38
4.3.1	Over MUDs en virtuele gemeenschappen	38
4.3.2	Virtuele gemeenschap	41
4.3.3	Over klassieke en virtuele gemeenschappen	42
4.4	De virtuele mens	46
5	Internet (ICT) en het politieke proces	51
5.1	Sfeerbeeld	51
5.2	Inleiding	52
5.3	Internet (ICT)	53
5.4	Het politieke proces	57
5.5	Uitdagingen	62
5.6	Tenslotte	63

Bijlagen

- I Opdrachtformulering
- II Geïnterviewde personen
- III Literatuur
- IV Deelnemers werkconferentie
- V Auteurs

Voorwoord

De opleiding tot Master of Public Administration aan de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) in Den Haag wordt elk jaar afgerond met een afstudeeropdracht die in de praktijk moet worden ingevuld. De opdracht die wij mochten uitvoeren, werd aan de NSOB verstrekt door de Directie Constitutioneel Proces (DCP) van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. DCP ondersteunt het politieke proces van de Tweede Kamer, waarbij informatievoorziening een belangrijke rol speelt. Onze opdracht hing daar dan ook mee samen. Het betreft een onderzoek naar de consequenties die de voortschrijdende ontwikkelingen in de ICT mogelijk op het politieke proces in de toekomst hebben. Als afgeleide daarvan verzocht DCP ons ook de eventuele gevolgen daarvan voor DCP zelf en voor de Tweede Kamer in ogeschouw te nemen.

Dankzij deze opdracht, waar wij tien weken intensief mee in de weer zijn geweest, hebben wij niet alleen op een zeer prettige wijze kennis kunnen maken met de medewerkers van DCP. De opdracht bood ons ook de gelegenheid om diverse malen het Binnenhof en het gebouw van Tweede Kamer te bezoeken, iets wat voor ieder van ons geen dagelijkse bezigheid is.

Wij zijn mevrouw mr. Miriam Robbers, directeur DCP, dan ook zeer erkentelijk voor haar via de NSOB aan ons gegeven opdracht.

Een aspect van de opdracht bestond uit het werpen van een verfrissende blik op DCP. Onze begeleider vanuit de NSOB, prof. dr. Paul Frissen, bleek ons daar steeds weer verder mee op weg te kunnen helpen.

Bij de start van ons onderzoek waren wij nog nauwelijks bekend met de talloze mogelijkheden die het Internet te bieden heeft. Drs. Kees Schalken liet ons daarmee uitgebreid kennismaken en voerde ons mee op een steeds boeiender wordende reis naar voor ons ongekenne werelden.

Zonder de inzet, inventiviteit en adviezen van drs. Lennart Herlaar had dit rapport niet de vorm kunnen krijgen die het nu heeft. De bijgevoegde CD-ROM hadden wij immers zonder zijn steun niet kunnen vervaardigen. Bovendien bediende hij bij onze presentaties de knoppen van de computer, waarmee de relevante Internet-sites op het doek werden geprojecteerd.

Onze dank gaat verder uit naar de medewerkers van DCP die ons wegwijs maakten in het gebouw en de organisatie van de Tweede Kamer. In het bijzonder gaat onze dank uit naar Rob de Bruin die ons behulpzaam was bij de operationele begeleiding.

Ook Pauline Keereweer en Jacqueline Verwey mogen in dit rapport niet onvermeld blijven. Zij waren immers steeds weer bereid ons de secretariële ondersteuning te geven die voor de uitvoering van onze opdracht zo onontbeerlijk was.

Tenslotte, maar eigenlijk op de eerste plaats, gaat onze dank uit naar al degenen uit onze directe leefomgeving die niet meer zoals zij normaal van ons gewend zijn, een beroep op ons konden doen, omdat wij fysiek noch virtueel aanwezig waren. Hun zij verzekerd: we zijn weer terug!

We spreken de wens uit dat ons onderzoek niet alleen mag bijdragen aan de koersbepaling van DCP voor een goede ondersteuning van het politieke proces in de 21^e eeuw, maar dat ook de opdrachtgever van DCP, de Tweede Kamer zelf, aan de geschetste beelden een ontwikkelingsrichting kan ontlelen.

‘s-Gravenhage, 3 juni 1998

Michiel Angenent
Wouter de Haan
Margreet Meijer
Lex Mellink
Eric Peters
Frank Rozenberg

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De Directie Constitutioneel Proces (DCP) van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (hierna: de Tweede Kamer) ondersteunt het politieke proces van de Tweede Kamer. Een van de elementen van deze procesondersteuning is gelegen in een adequate informatievoorziening, waarvoor DCP steeds meer gebruik maakt van informatie- en communicatietechnologie (ICT). DCP is op dit moment bezig met het Project Integratie Bestanden, dat tot doel heeft de informatievoorziening rond het primaire proces van de Tweede Kamer te verbeteren door het beter toegankelijk te maken voor leden, medewerkers, ambtenaren en belangstellenden. Na afronding van het Project Integratie Bestanden zal alle informatie rond het primaire proces van de Tweede Kamer digitaal geïntegreerd beschikbaar zijn. Het gaat dan om de gegevens rond het wetgevingsproces, de documentaire ontsluiting, reacties van personen en organisaties op wets- of beleidsvoorstellen en de volledige teksten van documenten.

De ontwikkelingen op ICT-gebied gaan echter razendsnel en zullen steeds meer mogelijkheden bieden om de ondersteuning aan de Tweede Kamer te verbeteren. DCP is zich ervan bewust dat ICT grote invloed kan hebben op het functioneren van de Tweede Kamer en daarmee van DCP zelf. DCP streeft er dan ook naar zo goed mogelijk te anticiperen op deze ontwikkelingen en tijdig stappen te zetten om de ondersteuning van de Tweede Kamer hieraan aan te passen.

Het is om die reden dat de directeur DCP een visie-ontwikkelingstraject in gang heeft gezet, dat ingaat op de ontwikkelingen van ICT, de invloed daarvan op het politiek proces en de consequenties voor DCP.

1.2 Opdracht

De vraagstelling van de directeur DCP, zoals opgenomen in Bijlage I, heeft geleid tot de volgende opdrachtformulering:

1. Geef een verfrissende blik op de Tweede Kamer en haar ondersteuning;
2. Schenk daarbij aandacht aan de lopende informatieprocessen;
3. Houd rekening met ontwikkelingen op het gebied van ICT en met de relatie tussen politiek en samenleving in de 21^e eeuw;

4. Geef creatieve ideeën voor verbetering van de ambtelijke ondersteuning en de informatiehuishouding met als ijkpunt het jaar 2005.

Gedurende het onderzoek werd, dankzij het tussentijds overleg met de directeur DCP, visie-ontwikkeling op de consequenties van de ICT-invloed op het politieke proces meer en meer een centraal aandachtspunt. Dit heeft ertoe geleid dat we in het onderzoek de vraagstelling zoals opgenomen in Bijlage I hebben uitgewerkt in de richting van de derde vraag uit de hiervoor genoemde opdrachtformulering.

1.3 Opzet van het rapport

De opzet van het rapport bestaat uit drie delen:

- een beschrijving van ICT-ontwikkelingen;
- een beschrijving van de invloed van ICT op het politiek proces aan de hand van drie toekomstbeelden;
- een inschatting van de relevantie van ICT-ontwikkelingen voor de Tweede Kamer en haar ondersteuning.

Ontwikkeling ICT/Internet

Het eerste deel van het rapport gaat op hoofdlijnen en in vogelvlucht in op een beschrijving van ICT-ontwikkelingen. Hierbij hebben wij ons geconcentreerd op één van de dominante ontwikkelingen rond ICT: *het Internet*. In onze beschrijving schenken we aandacht aan de kenmerken van ICT en het Internet en wat de ontwikkelingen tot op heden zijn. Daarnaast schenken we aandacht aan de te verwachten toekomstige ICT/Internet-ontwikkelingen.

Deze beschrijving is opgenomen in hoofdstuk 2.

Internet en het politiek proces

Aan de hand van twee gangbare opvattingen die over de ontwikkeling van ICT en het Internet bestaan, *instrumenteel* en *fundamenteel*, gaan wij in het tweede deel van het rapport na wat de invloed volgens deze beide op het politieke proces zou kunnen zijn. In de instrumentele benadering maken wij daarbij een onderscheid tussen een ontwikkeling die aansluit bij het huidige stelsel van de *vertegenwoordigende democratie* en een ontwikkeling die past bij een vorm van meer *directe democratie*. Deze ontwikkelingen hebben we geschetst in mogelijke toekomstbeelden (respectievelijk ‘de burger als consument’ en ‘de geëngageerde burger’).

De fundamentele benadering werken wij uit in een derde beeld: virtuele gemeenschappen.

De instrumentele en fundamentele opvatting over het Internet komen aan de orde in respectievelijk hoofdstuk 3 en 4.

ICT-ontwikkelingen in relatie tot de Tweede Kamer en haar ondersteuning

In het derde deel van het rapport vertalen wij de gevolgen in de drie toekomstbeelden van het politiek proces naar de situatie van de Tweede Kamer en haar ondersteuning. De ontwikkelingsrichtingen van ICT/Internet in relatie tot het politieke proces, zoals opgenomen in de drie toekomstbeelden, leiden in dit derde deel tot uitdagingen voor de Tweede Kamer en/of haar ondersteuning. Dit deel van het rapport is opgenomen in hoofdstuk 5.

In het onderzoek heeft de invloed van ICT ontwikkelingen op het politieke proces centraal gestaan. Uiteraard zijn er ook andere ontwikkelingen die van invloed zijn op het politieke proces en/of de maatschappij als geheel. Denk bijvoorbeeld aan europeanisering of globalisering. Deze ontwikkelingen hebben we in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten.

Om tot de hiervoor genoemde drieslag van ICT/Internet, politiek proces en DCP te komen, hebben wij de volgende activiteiten verricht:

- bestudering van relevante literatuur en documenten;
- oriëntatie op het Internet;
- houden van vraaggesprekken;
- ontwikkeling van de drie toekomstbeelden;
- organiseren van een werkconferentie met vertegenwoordigers van DCP om samen met hen de toekomstbeelden te vertalen naar mogelijke consequenties voor DCP.

Zoals hiervoor reeds gemeld, hebben wij gedurende ons onderzoek enige keren contact gehad met de directeur DCP, mevrouw mr. M.G.W. Robbers, om tot een zo goed mogelijke afstemming te komen. Dat is ook gebeurd met onze begeleider vanuit de NSOB, prof. dr. P.H.A. Frissen.

1.4 CD-ROM

Wij hebben er niet voor gekozen ons rapport in uitsluitend schriftelijke vorm uit te brengen. Een dergelijk rapport met ICT/Internet als een van de belangrijke thema's zou volgens ons immers nooit de zeggingskracht hebben van de mogelijkheden die het Internet zelf biedt om weer te geven welke ontwikkelingen gaande zijn. Bovendien, zo schatten wij in, zal de bekendheid met de talloze mogelijkheden van het Internet voor velen van onze lezers nog niet zo groot zijn en bestaan er nog vele drempels om het Internet op te gaan.

Het is om die reden dat wij bij de papieren versie van dit rapport een CD-ROM hebben gevoegd. De CD-ROM bevat de tekst van het rapport, in de vorm van een aantal *webpagina's* met de mogelijkheid met een muisklik de aangehaalde voorbeelden in werkelijkheid te aanschouwen¹. De CD-ROM bevat tevens de *software* om *webpagina's* te bekijken. Het is overigens mogelijk dat sommige *links* niet (meer) werken. Het Internet is een dynamisch en organisch geheel waar *webpagina's* niet onbeperkt op blijven staan.

Met de CD-ROM is het mogelijk om zonder veel moeite en op een functionele wijze zelf kennis te maken met het Internet en een eigen beeld te vormen van de beschreven ontwikkelingsrichtingen. De CD-ROM is eenvoudig te benaderen. Wij verwijzen daarvoor naar de bijgevoegde instructie.

Voor de leden en medewerkers van de Tweede Kamer is de inhoud van de CD-ROM ook toegankelijk via het intranet van de Tweede Kamer. Ook hiervoor verwijzen wij naar de bijgevoegde instructie.

In dit rapport worden in de tekst op een groot aantal plaatsen Internet-pagina's genoemd, die nadere uitleg geven of als illustratie dienen. Deze pagina's staan tussen < >. Deze verwijzingen zijn eveneens terug te vinden op de CD-ROM en op het intranet van de Tweede Kamer. In de digitale versie van dit rapport zijn deze pagina's gemakkelijk op te roepen.

¹ Hiervoor is een verbinding met het Internet noodzakelijk.

2 Ontwikkelingen ICT

2.1 Inleiding

Om de gevolgen van de ontwikkelingen van informatie- en communicatietechnologie (ICT) op het politieke proces te beschrijven, is het allereerst noodzakelijk in te gaan op de ontwikkelingen van ICT zelf. In dit hoofdstuk geven wij daarom een korte uiteenzetting in vogelvlucht van zowel de ontwikkelingen tot nu toe als een beeld van de verdere toekomst van ICT. Verder gaan wij in dit hoofdstuk specifiek in op het Internet: één van de dominante ICT-ontwikkelingen.²

Voordat we ingaan op deze ontwikkelingen, is het echter goed eerst aan te geven wat onder ICT wordt verstaan.

2.2 Informatie- en communicatietechnologie (ICT)

2.2.1 *Ontwikkelingen van ICT tot nu toe*

ICT is de term die wordt gehanteerd voor het (elektronisch) verzamelen, opslaan, bewerken en doorgeven van informatie. ICT is de toepassing van technologie op processen van informatievoorziening en communicatie (Frissen (1996), p. 61).

Analoge, elektronische gegevensuitwisseling is al mogelijk sinds de ontwikkeling van de telegraaf in 1840. De versnelling in de ICT is echter gelegen in de ontwikkeling van digitale technologie vanaf het midden van deze eeuw. Deze versnelling is tevens mogelijk geworden door de uitvinding van de transistor en de verdere ontwikkeling naar microprocessor en IC's (*integrated circuits*).

² Dit hoofdstuk is gebaseerd op o.a. De Hond, Negroponte, Frissen, de WRR, Gates en Computable.

Om bewerkingen uit te kunnen voeren met gedigitaliseerde bestanden is computerapparatuur nodig: de *hardware*. In de ontwikkeling van *hardware* is een aantal trends zichtbaar:

- van centraal naar decentraal;
- van groot naar klein;
- van langzaam naar snel;
- van duur naar goedkoop.

De eerste computers waren grote machines die centraal bediend werden en naar de huidige begrippen veel tijd nodig hadden om relatief eenvoudige bewerkingen uit te voeren.

Sindsdien is er veel veranderd. De bediening van de *mainframes* hoefde niet meer centraal plaats te vinden, maar kon ook via terminals verlopen. Met het uitbreiden van deze terminals met processoren, konden de *mainframes* worden verkleind en ontstond de minicomputer, waaraan nog steeds terminals gekoppeld waren. De volgende stap was de microcomputer, die mogelijk was geworden door een verdergaande miniaturisering en prijsdaling van computeronderdelen. Op dit moment zijn er de *lap tops*; de draagbare computers. Dat het nog kleiner kan, bewijzen de elektronische agenda's: *palm tops* waarop naast een agendaprogramma ook tekstverwerkings-, *database*- en *spreadsheet*programma's in basisuitvoering zijn opgenomen.

De trend van een steeds compactere computer is gepaard gegaan met een enorme uitbreiding van de geheugencapaciteit en een prijsdaling. Dit laatste heeft ertoe geleid dat de computer niet alleen de zakelijke markt, maar ook de consumentenmarkt heeft veroverd. In circa 2,5 miljoen van de huishoudens in Nederland staat inmiddels een personal computer.

Na de digitalisering van cijfers en letters, maakte midden jaren '80 de technologische ontwikkelingen het mogelijk eerst geluid en daarna beeld te digitaliseren. Het naar elkaar toe groeien van ontwikkelingen in de telecommunicatie en in de informatisering, ligt ten grondslag aan de introductie van de term informatie- en communicatietechnologie (WRR (1998), p. 18). De integratie van informatietechnologie en communicatietechnologie heeft er ook voor gezorgd dat allerlei multi-media-toepassingen zijn ontwikkeld: in feite het mixen van beeld met geluid en gegevens naar eigen inzicht.

De technologische ontwikkelingen tot nu toe hebben het mogelijk gemaakt dat informatie steeds sneller kan worden verzameld, bewerkt en verspreid. De hoeveelheid informatie die in principe toegankelijk is, is nagenoeg onbeperkt geworden. Dit leidt tot een toenemend belang van *bits* in de maatschappij: 'van atomen naar bits' (Negroponte, (1995)).

2.2.2 *Mogelijkheden van ICT in de toekomst*

Het is aannemelijk dat in de toekomst computer- en communicatieapparatuur over een nog grotere verwerkingscapaciteit beschikken. Dit maakt het mogelijk om grote hoeveelheden documenten en gegevens te digitaliseren en te verspreiden. Informatie kan verder zeer snel beschikbaar zijn voor alle belanghebbenden op elke gewenste plaats en elk gewenst tijdstip.

Een ander verdergaand toekomstbeeld heeft betrekking op zogenaamde *virtual reality*. In feite een verdere stap in de mogelijkheden om zintuigelijke waarnemingen te digitaliseren.

Door verschillende auteurs worden verder toekomstmogelijkheden geschetst, die alle met elkaar gemeen hebben dat de samenleving ingrijpend zal wijzigen onder de invloed van ICT. De Hond verwijst in relatie hiermee naar Bell, de uitvinder van de telefoon, die zei *‘dat het apparaat vooral handig was om aan te kondigen dat er een telegram aankwam’*. De Hond maakt een vergelijking met de, destijds onvermoede, grote gevolgen van de uitvinding van de stoommachine voor de economische en maatschappelijke ontwikkelingen. Barrett meent dat met name politici zich zorgen moeten maken, omdat de fundamentele veranderingen vooral in ‘hun domein’ zullen plaatsvinden: *‘the Cybernation presents a challenging picture’* (Barrett, p. 228). Frissen wijst op verstrekkende consequenties maar benadrukt voortdurend de principiële ambiguïteit en vele dubbelzinnigheden, omdat deze eigen zijn aan het proces van informatisering en van sociale verhoudingen (Frissen (1996), p. 81/82).³

Voor deze toekomstige ontwikkelingen is het van belang dat er een adequate infrastructuur beschikbaar is om ten volle van de mogelijkheden die ICT biedt gebruik te kunnen maken. Dit betekent dat er bijvoorbeeld geïnvesteerd moet worden in glasvezelnetten om de snelheid te vergroten en om multimedia-toepassingen adequaat te kunnen benutten.

³ Auteurs die ook aandacht schenken aan de consequenties van ICT-ontwikkelingen zijn bijvoorbeeld Negroponte, De Rosnay en Castells.

2.3 Internet

Een van de dominante ontwikkelingen op ICT-gebied betreft het Internet. Het Internet is een nieuw medium waarmee de bestaande mogelijkheden van onderlinge communicatie en informatievergaring aanzienlijk worden uitgebreid. Communicatie kan via het nieuwe medium onmiddellijk en afstandsloos plaatsvinden en informatie is *à la minute* en grenzeloos beschikbaar.

Het nieuwe medium biedt mensen de mogelijkheid hun communicatie steeds directer, vaker over de gehele wereld te laten plaatsvinden. Voorwaarde is dan wel dat zij toegang tot het Internet hebben en over de vaardigheden beschikken om met de faciliteiten die het Internet hun biedt, om te gaan. Deze groep groeit in hoog tempo.

In onderstaande figuur is dit geïllustreerd voor de penetratiegraad van communicatietechnologieën in de Verenigde Staten. Opvallend is vooral de exponentiële groei van het aantal computers met modem.⁴

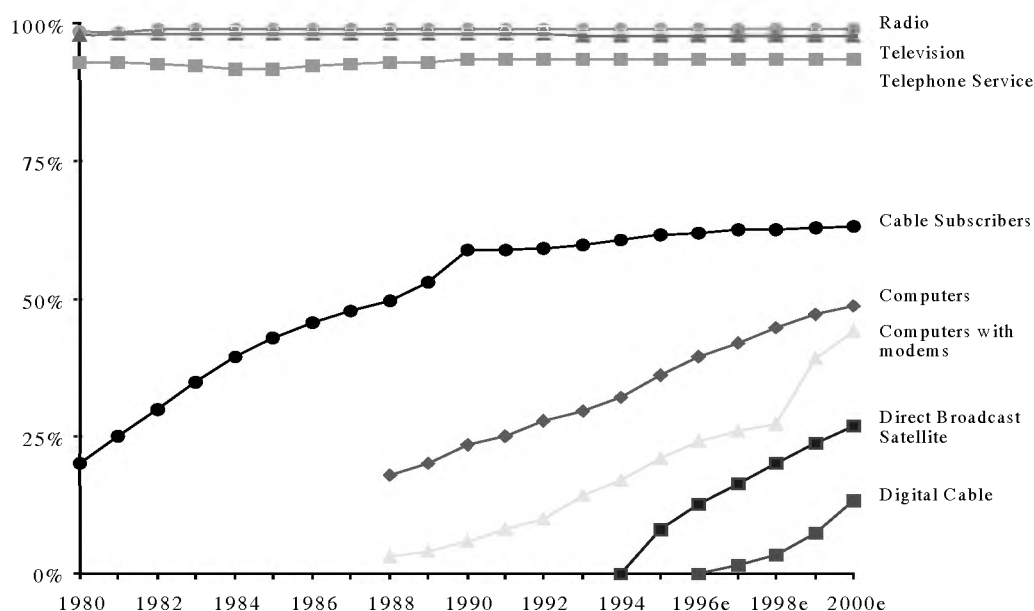


Fig. 1: Penetration of Communications Technologies in U.S. Households (1980-2000E)

⁴ Bronnen: Statistical Abstract of the US, Paul Kagan Associates, 1994 World Satellite Directory; Techno Trends; Veronis Suhler & Associates; Gemini C⁴ Lab Analysis.

Het Internet is een verzameling van netwerken van computers die onderling verbonden zijn. Het is ontwikkeld door het Amerikaanse leger in samenspraak met de universitaire wereld. De basisgedachte erachter is dat er via de netwerken informatiepakketten worden verstuurd die bij een storing of defect in het netwerk dynamisch worden herverzonden (*packet switching*). De militair strategische betekenis ervan was dat de netwerken zo feitelijk geen centrum hebben, waardoor vernietiging ervan is uitgesloten. Bovendien vinden de informatiepakketten hun weg naar de ontvanger op willekeurige wijze.

Dat betekent tegelijk echter ook dat ze onderschept zouden kunnen worden door anderen dan voor wie zij bestemd zijn. De snelheid van transport biedt geen garantie dat dit niet zou kunnen gebeuren. Door de informatiepakketten te versleutelen en te coderen (*encryptie*) kunnen zij 'onleesbaar' worden gemaakt voor ongewenste belangstellenden. De ontvanger, die de sleutel tot decodering bezit, kan het informatiepakket echter wel openen.

In eerste instantie werd het netwerk gebruikt door universiteiten. Nadat het openbaar werd, is het explosief gegroeid, vooral ook door de enorme technologische ontwikkelingen waardoor het verzamelen, het opslaan en het uitwisselen van gegevens steeds sneller ging. Het netwerk groeide uit tot het wereldwijde Internet met talloze gebruikers: ondernemingen, overheidsdiensten en later het grote publiek.

Op dit moment zijn er ongeveer 30 miljoen aansluitingen op het Internet en zo'n 60.000 netten die met elkaar verbonden zijn. Met die enorme groei is het economisch perspectief evenzo veelbelovend (*e-commerce*). Wereldwijd bedraagt de markt op dit moment circa f 90 miljard. In Amerika wordt per hoofd van de bevolking circa f 300 en in Nederland 'slechts' f 70 uitgegeven aan Internet-aankopen (Computable 17 april 1998). Deze handel op het Internet is evenwel nog niet winstgevend.

Individuele gebruikers van het Internet hebben verschillende interesses in het gebruik van het Internet. In onderstaande tabel is dit weergegeven.

Doel	% Gebruik
Surf	72%
Shareware	71%
Looking for information/news	74%
Entertainment	38%
Looking for information about products	56%
Looking for information about organizations	61%
Looking for financial information	24%
Find erotic sites	24%
Find new services and products	14%
Find educational services	0,4%

Fig. 2.: Gebruiksdoelen Internet

2.3.1 *Diensten op het Internet*

Op het Internet wordt een aantal diensten aangeboden. Het gaat bijvoorbeeld om:

- *electronic mail*;
- *newgroups*;
- *world wide web*;
- *multi user dungeons*.

Electronic mail (e-mail)

Gebruikers van het Internet hebben elk hun eigen unieke identificatie. Als het Internet-adres bekend is, is het mogelijk een bericht te versturen. Met zo'n *e-mailbericht* kan ook een databestand als bijlage worden meegezonden. De *e-mail* functie maakt het mogelijk om snel digitaal informatie uit te wisselen met één of meer gebruikers van het Internet.

World Wide Web

Het World Wide Web (WWW) is het onderdeel op het Internet dat ook grafisch vormgegeven informatie bevat. Op het WWW wordt gebruik gemaakt van soms zeer fraai vormgegeven pagina's, de *webpages*, die onderdeel uitmaken van een *website* of kortweg *site*. De *websites* geven de gebruiker toegang tot allerlei vormen van informatie in beeld en geluid. Er zijn naar schatting ruim een miljoen *websites* met zo'n 40 miljoen *webpages* (Computable, 17/4/1998). Het aanmaken van een *website* op het Internet is niet alleen voor overheden,

bedrijven of andere organisaties weggelegd. Elke gebruiker van het Internet, dus ook particulieren, kan in principe een eigen *website* opzetten.

Naast bedrijven maken ook steeds meer overheidsinstellingen gebruik van de mogelijkheden van het WWW. Dit blijft niet alleen beperkt tot het verstrekken van informatie. Het ministerie van VROM <www.minvrom.nl> gaat bijvoorbeeld verder en opent discussieplatforms over actuele thema's in ruimtelijke ordening. Het ministerie geeft hiermee een eerste aanzet tot interactieve besluitvormingstrajecten.

Ook in het onderwijs wordt het Internet steeds intensiever benut. Zo wordt aan de Vrije Universiteit in Amsterdam aan 7000 (!) studenten van over de hele wereld een *Post Graduate Program Geographical Information Systems* (UNIGIS) via het Internet aangeboden. Een bijkomend voordeel van het gebruik van het Internet is dat studenten, zeker bij deze aantallen, in staat blijken elkaars vragen te beantwoorden bij het bestuderen van de lesstof. Hiermee wordt in feite een kennisdatabase gegenereerd. Ook de Universiteit Utrecht biedt studenten sinds kort de mogelijkheid om studies via het Internet te volgen <eduweb.fss.uu.nl/ekm>.

Newsgroups

Het Internet biedt op tal van plaatsen mogelijkheden via zogenaamde *bulletin boards* en forums vragen te stellen en discussies te voeren over allerlei onderwerpen. Er zijn ruim 20.000 verschillende nieuwsgroepen beschikbaar waar 24 uur per dag informatie gehaald of gebracht kan worden. Er valt geen onderwerp te bedenken waar niet met andere mensen over te discussiëren valt en mocht dat toch het geval zijn, dan kan er gewoon een eigen nieuwsgroep worden gestart in de hoop dat een van de miljoenen Internetbezoekers aan de discussie deel wil nemen.

Politiek, dan wel actuele politieke thema's, vormen bijvoorbeeld een onderdeel van discussies in nieuwsgroepen.

Chatboxes

In navolging van de telefonische babbelboxen zijn er op het Internet talloze mogelijkheden om met elkaar te communiceren. Via het *Internet Relay Chat* (IRC) kan op vele onderwerpen worden *gechat*. Daarnaast zijn er *chatboxes* waar niet het onderwerp zozeer een rol speelt, alswel de mogelijkheid om gewoon wat te kletsen. Een populaire *chatbox* voor jongeren is die van TMF <www.chattv.net/tmf/chat.html>. Deze is te vergelijken met een JOP, een Jongeren OpvangPlaats, waar jongeren zich verzamelen om met elkaar te communiceren, maar zonder overlast voor hun omgeving.

Multi User Dungeons

In de zogenaamde *Multi User Dungeons* (MUDs) kunnen mensen elkaar ontmoeten om een spel te spelen. Er zijn talloze verschillende spellen beschikbaar waar vaak grote groepen deelnemers bij betrokken zijn. ‘*Ultima online*’ is zo’n spel waarbij in een gefingeerde werkelijkheid gespeeld wordt. In hoofdstuk 4 komen wij hier nog uitgebreid op terug, omdat de MUDs een mogelijke illustratie geven van het ontstaan van virtuele gemeenschappen.

2.3.2 Zoeken op het Internet

De enorme hoeveelheid informatie die op het Internet beschikbaar is, maakte het noodzakelijk zoeksystemen te ontwikkelen om de beschikbare informatie makkelijk te ontsluiten. Bekende ‘*search engines*’ zijn Yahoo en Alta Vista. De meest bekende Nederlandse versie van een zoekmachine is ‘Ilse’. De zoekmachines stellen gebruikers steeds beter in staat snel en efficiënt te zoeken naar de gewenste informatie. Tegelijkertijd blijft de beschikbare informatie echter zodanig toenemen dat een juiste keuze een lastige opgave blijkt. Bij het gebruik van de zoekmachine is het tot nog toe zo dat de gebruiker zelf de zoekopdracht geeft.

Negroponte beschrijft in zijn boek ‘*Being Digital*’ de ontwikkeling van zogenaamde *intelligent agents*. Dit zijn agenten die namens de gebruikers het Internet afzoeken naar informatie op maat. Een soort virtuele butler die weet waar de belangstelling van zijn eigenaar naar uitgaat. Die een reis boekt of transport regelt, abonnementen aanvraagt of opzegt en een toegesneden krant of televisieprogramma samenstelt.

2.4 Verwijzingen naar het Internet

Er zijn talloze manieren om op het Internet te zoeken naar informatie over de geschiedenis van het Internet. Wij hebben gebruik gemaakt van de *website* van de *Internet Society* <www.isoc.org>. De *Internet Society* (ISOC) is een non-profit organisatie gericht op standaardisering, opleiding en beleidsontwikkeling. Bij ISOC zijn ruim 100 organisaties en ruim 6000 individuele leden aangesloten. Samen vormen ze, naar eigen zeggen, een soort ‘*Who’s who*’ van het Internet.

Gegevens over de ontwikkeling van bijvoorbeeld het aantal Internetgebruikers en *sites* zijn in grafische vorm ook te vinden op <www.isoc.org>. De exponentiële groei die het Internet in een kort tijdsbestek heeft doorgemaakt, komt daar duidelijk uit naar voren.

De volgende *sites* geven een illustratie van de diensten die zoal op het Internet zijn te vinden.

<eduweb.fss.uu.nl/ekm> de website van de Universiteit Utrecht waar studenten via het Internet kunnen inschrijven en deelnemen aan een opleiding op het Internet.

Vrijwel alle grotere muziekzenders, zoals Radio 538 <www.radio538.nl> en TMF <www.tmf.nl>, hebben eigen *websites*, waarop jongeren vragen kunnen stellen aan de populaire DJ's en VJ's, mee kunnen doen aan de samenstelling van de hitlijsten en daarnaast met elkaar kunnen *chatten*.

Uitleg over de werking van Internet Relay Chat is te vinden op <www.irchelp.org>.

Met een geschikte en goed geconfigureerde *browser* zijn de volgende voorbeelden van *newsgroups* oproepbaar:

- <news:nl.politiek>;
- <news:nl.burgerrechten>;
- <news:nl.belastingen>;
- <news:talk.politics.european-union>;
- <news:talk.politics.misc>;
- <news:talk.politics.drugs>;
- <news:soc.culture.netherlands>.

Voorbeelden van tekstuele en meer grafische MUDs zijn te vinden op:

- <cheese.kos.net>;
- <www.owo.com>;
- <www.walrus.com/~avatar/mudfrm.html>.

Het Internet bevat zo'n grote hoeveelheid informatie dat het zoeken niet echt eenvoudig is. Zoals gemeld zijn er ontwikkelingen die de gebruikers moeten gaan ondersteunen bij het zoeken naar de voor hen gewenste informatie. Voordat dit gerealiseerd is, zal door het grote publiek gebruik gemaakt moeten worden van zoekmachines als <www.yahoo.com> en <www.altavista.digital.com> of de Nederlandse variant <www.ilse.nl>.

2.5 Tenslotte

Zoals hierboven beschreven biedt het Internet vele mogelijkheden. Juist echter vanwege het feit dat het Internet een vrij toegankelijk, organisch geheel is, kleven er ook minder fraaie kanten aan. Eén hiervan die ook regelmatig in de publiciteit komt, is de verspreiding van pornografische afbeeldingen en dan met name van kinderpornografie. Een ander voorbeeld is de *site* waarin de samenstelling van allerlei doe-het-zelf bommen uit de doeken wordt gedaan. In hoeverre aan dergelijke maatschappelijk ongewenste uitlatingen en informatie een halt kan worden toegeroepen, is gezien de eigen karakteristieken van het Internet een lastig te beantwoorden vraag.

Een probleem van een andere orde betreft het auteursrecht. Met de huidige technieken om teksten te *scannen* is het vrij eenvoudig om bijvoorbeeld boeken op het Internet te plaatsen.

3 Internet en democratie

3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is de ontwikkeling van ICT en het Internet in vogelvlucht geschetst. Dit hoofdstuk gaat in op de mogelijke invloeden van in het bijzonder deze ontwikkeling op het politiek proces.⁵ We willen laten zien dat ICT en Internet de inrichting van democratie en overheid nu reeds beïnvloeden. Bovendien schilderen we, in onze ogen, denkbare beelden van hoe de (parlementaire) democratie er in de toekomst uit kan zien. Hiermee beogen we de lezer uit te nodigen om na te denken over de mogelijk vergaande consequenties van het Internet voor het politieke proces in de samenleving.

In onze verkenning van deze consequenties maken we een onderscheid tussen de *instrumentele* en de *fundamentele* opvatting over de effecten van ICT en het Internet. In paragraaf 3.2. lichten we dit onderscheid toe. Vervolgens concentreren we ons op de consequenties voor het politieke proces volgens de instrumentele opvatting. Hoofdstuk 4 is aan de fundamentele opvatting gewijd en speculeert over toekomstbeelden van ‘voorbij de democratie’.

In paragraaf 3.3 beschrijven wij allereerst hoe we de term politiek proces hanteren. Daarna maken we een onderscheid tussen de termen vertegenwoordigende en directe democratie, als twee gangbare en min of meer geaccepteerde vormen over democratie. Die vormen gebruiken wij om in de paragrafen 3.4. en 3.5. twee toekomstbeelden te schetsen van mogelijk vergaande consequenties van het Internet op het politieke proces, zonder de notie van democratie los te laten. Hoe speculatief ook, beide toekomstbeelden worden gelardeerd met verwijzingen naar *sites* op het Internet, die nu reeds fragmenten van die toekomstbeelden vertonen. Beide toekomstbeelden roepen echter ook hun eigen nieuwe vragen, problemen en dilemma's op.

3.2 Internet: instrumenteel versus fundamenteel

Internet is een nieuw medium waarmee de bestaande mogelijkheden van onderlinge communicatie en informatievergaring aanzienlijk worden uitgebreid. Maar over de invloed die dat heeft op de maatschappelijke verhoudingen in het

⁵ Zoals ook reeds in de Inleiding op dit rapport is gesteld, zijn er meer ontwikkelingen die invloed hebben op het politiek proces, zoals europeanisering en globalisering. Wij beperken ons hier tot ICT en het Internet.

algemeen en het politieke proces in het bijzonder, verschillen de opvattingen. Deze kunnen in twee groepen worden ondergebracht: een instrumentele en een fundamentele opvatting.

3.2.1 *Instrumentele opvatting over Internet*

In de instrumentele opvatting biedt het Internet de genoemde versnelling en intensivering van communicatie, maar niet meer dan dat. Naast radio, televisie, telefoon, fax, krant en tijdschrift is de maatschappij een communicatiemedium rijker geworden dat, evenals die andere media, geïncorporeerd en geïntegreerd zal worden in de bestaande maatschappelijke structuren zonder deze wezenlijk te veranderen (zie bijvoorbeeld Van Dijk (1997), o.a. p. 203-204 en Van Zuijlen (1997), o.a. p. 106).

Mensen met deze opvatting zien het verschijnsel Internet als een nieuw, handig en hanteerbaar instrument, net zoals de televisie dat ooit was en nog steeds is. Zeker zal dit instrument voor de nodige problemen en risico's zorgen bij de handhaving van de bestaande maatschappelijke verhoudingen. Maar deze problemen zijn in principe op te lossen. Waar de technologie voor problemen zorgt zal de technologie op den duur ook in staat zijn deze het hoofd te bieden. Gedacht kan hierbij worden aan problemen op het gebied van de privacy, het auteursrecht, verboden en ongewenste informatie, aansprakelijkheid en encryptie (zie Van Zuijlen (1997), p. 56-74), maar ook op het terrein van het economisch verkeer (bijvoorbeeld belastingwetgeving, zie WRR (1998), p.167-176) en de criminaliteit.

3.2.2 *Fundamentele opvatting over Internet*

Tegenover de instrumentele opvatting staat de fundamentele opvatting over het Internet. Deze ziet het Internet als een nieuwe ontwikkeling die vergaande consequenties zal hebben voor de maatschappelijke verhoudingen. Het Internet beïnvloedt immers één van de meest wezenlijke constanten in de maatschappelijke verhoudingen: de intermenselijke communicatie en het intermenselijk contact.

Massamedia als radio en televisie hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat zij *push*-media zijn, dat wil zeggen dat zij eenzijdig (een keuze uit) informatie aan de individuele burger aanbieden, die op een bepaalde tijd en plaats aanwezig dient te zijn om de aangeboden informatie te kunnen nuttigen. Het kenmerk van het Internet daarentegen is juist dat elke individuele burger het als een *push*- en een *pull*-medium kan gebruiken. Elke burger kan immers, los van plaats of tijd, willekeurig welke informatie aanbieden en nuttigen (Negroponte (1995), o.a. p. 83/84 en p. 162-166).

Bovendien biedt het Internet voor elke burger de mogelijkheid tot interactie met elke andere burger, waar of wanneer dan ook. Bij brief, telefoon en fax is de communicatie in principe beperkt tot twee of hooguit een kleine groep van individuen. De interactiviteit van deze communicatiemiddelen steekt daardoor schril af tegen de mogelijkheden die het Internet biedt, zeker als daarbij de kostenfactor wordt betrokken.

Het Internet is daarmee in deze opvatting niet zo maar een instrument dat net als andere instrumenten in de maatschappelijke verhoudingen zal worden geïncorporeerd. Integendeel, in de fundamentele opvatting wordt het Internet zelf gezien als een van de essentiële constanten in die maatschappelijke verhoudingen en het dient juist daarom vanuit zijn eigen intrinsieke ontwikkeling begrepen te worden. Vanuit deze optiek zal het Internet dan ook vergaande consequenties hebben voor de bestaande maatschappelijke verhoudingen en deze zullen zo radicaal zijn dat er van een *paradigma shift* in die verhoudingen sprake is.

Wat deze *paradigma shift* precies zal inhouden is vanuit het huidige perspectief moeilijk te bepalen, maar dat hij zich ten gevolge van de invloed van ICT en het Internet gaat voordoen lijkt in deze opvatting onvermijdelijk.

In dit hoofdstuk concentreren wij ons op de instrumentele opvatting over de mogelijke gevolgen van het Internet voor het politieke proces. In hoofdstuk 4 gaan wij vervolgens in op de mogelijke consequenties vanuit de fundamentele opvatting geredeneerd.

3.3 Politiek proces en democratie

3.3.1 *Politiek proces*

Onder politiek proces verstaan wij het proces tussen overheid en maatschappij, waarin sturing wordt gegeven aan maatschappelijke ontwikkelingen. Het begrip ‘overheid’ als ‘*het geheel van organisaties en activiteiten die zijn gericht op de besturing van de maatschappij*’ (Rosenthal e.a. (1996), p. 20) valt in onze opvatting samen met ‘openbaar bestuur’ en ‘staat’.

De omschrijving die wij gebruiken van het begrip politiek proces is een omschrijving in ruime zin. Uit de gesprekken die wij gevoerd hebben in de Tweede Kamer bleek dat het begrip politiek proces daar meestal in enge zin wordt gebruikt om de relatie tussen regering en parlement aan te duiden. Verder merken wij nog op dat de overheid in onze omschrijving expliciet deel uitmaakt van de samenleving.

3.3.2 *Democratie*

Democratie betekent letterlijk *‘dat het volk regeert’*, of in een moderne terminologie, *‘een staatsvorm waar de volkssoevereiniteit het heersende beginsel is’*. Hoewel deze betekenis van het begrip democratie voor ons verdere betoog van belang is, wordt een gangbaar modern begrip van democratie ook bijvoorbeeld wel als volgt verwoord: *‘enerzijds het beginsel dat de soevereine macht door of in elk geval namens het volk wordt uitgeoefend, anderzijds het beginsel dat die macht aan banden is gelegd om de vrijheid van individuele burgers te waarborgen’* (Thomassen (1991), p.15-17).

In het sturen van maatschappelijke ontwikkelingen kan vanuit het perspectief van de sturingsactor een onderscheid worden gemaakt tussen twee tegenpolen. In het ene geval ligt het sturingszwaartepunt bij de overheid; de *vertegenwoordigende democratie*. In het andere geval ligt het bij de burgers zelf; de *directe democratie*. De beide begrippen kunnen dan als volgt tegenover elkaar worden gezet:

Vertegenwoordigende democratie	Directe democratie
– burgers laten zich vertegenwoordigen – vertegenwoordigers kiezen bestuurders – beleidsvoorbereiding door bestuurders – beleidsbepaling door bestuurders en vertegenwoordigers; – controle door vertegenwoordigers	– burgers vertegenwoordigen zichzelf – burgers kiezen bestuurders – beleidsvoorbereiding door bestuurders en burgers – beleidsbepaling door burgers – controle door burgers

Fig. 3: Vertegenwoordigende en directe democratie

3.3.3 *Vertegenwoordigende democratie*

In de vertegenwoordigende democratie zorgt een stelsel van regels ervoor dat burgers invloed kunnen uitoefenen op de sturingsmacht die aan de overheid wordt toegekend. Afhankelijk van de vorm van democratie en de inhoud van de mechanismen en de regels, komt de overheid meer of minder sturing toe. De overheid kan in zoverre zelf positie kiezen dat zij zelf afstand kan doen van een deel van de haar toegekende sturingsmacht, het omgekeerde, het toeëigenen van meer sturingsmacht door de overheid, is zonder toestemming van de burgers niet mogelijk.

3.3.4 *Directe democratie*

In de directe democratie ligt de sturing van de maatschappelijke ontwikkelingen in handen van de burgers zelf. Het is hier niet meer zo dat overheidsbestuurders beslissingen nemen, waarmee zij aangeven wat zij in de maatschappij willen bewerkstelligen, wat er van de leden van de maatschappij wordt verwacht en welke inspanningen gepleegd zullen worden om de gewenste resultaten te bereiken. In dit geval ligt het nemen van dergelijke beslissingen bij de burgers zelf en is het zo dat de *‘groeperingen (van burgers) zonder tussenkomst van de overheid waarden uitdragen, problemen oplossen of kansen benutten’* (Rosenthal e.a. (1996), p. 70). Net als bij de vertegenwoordigende democratie overigens is hier natuurlijk sprake van een glijdende schaal, afhankelijk van de verdeling van de sturingsmacht tussen overheid en burgers.

In het meest extreme geval, alle sturingsmacht bij de burgers, betekent dit dat de rol van de overheid geheel is uitgespeeld. In dit geval is er dan sprake van een toestand van anarchie. Waarbij wij aantekenen dat wij de term ‘anarchie’ gebruiken in zijn meest oorspronkelijke betekenis, te weten *‘de toestand waarbij alle overheidsgezag ontbreekt’* en niet in de betekenis van ‘wanorde’ *‘ordeloosheid’* (Van Dale (1984), p. 177). Het ontbreken van alle overheidsgezag hoeft immers niet noodzakelijk te leiden tot wanorde. Burgers kunnen namelijk zonder overheidsbemoeienis komen tot volledige maatschappelijke zelfsturing. Hierbij merken wij op dat (soms vergaande vormen van) zelfsturing in tal van bedrijven en organisaties in zwang raakt.

Uiteraard zijn ook tal van tussenliggende posities of mengmodellen mogelijk. Met het oogmerk om twee tegengestelde, maar tevens denkbare toekomstbeelden te schetsen van de mogelijke consequenties van ICT en Internet op het politiek proces, is in paragraaf 3.4 een toekomstbeeld van een overwegend vertegenwoordigende democratie geschilderd, met geringe politieke participatie van burgers. In paragraaf 3.5 schetsen we een toekomstbeeld van een meer directe democratie, maar met nog steeds een duidelijke rol voor bestuur en volksvertegenwoordiging.

3.4 Toekomstbeeld vertegenwoordigende democratie

3.4.1 *Sfeerbeeld: De burger als consument*

Het is dinsdagmiddag; volgens aloude traditie het wekelijkse ‘vragenuur’ waarin het parlement actuele zaken bespreekt met de betrokken ministers en de minister-president. Het lijkt wel alsof er steeds meer actuele thema’s komen, want het is lang geleden dat de Kamer aan een uur genoeg had. Maar wat geeft het? Uit de kijkcijfers blijkt elke week weer dat de kijkers de tv-beelden in de eerstvolgende 24 uur meer dan 1 miljoen keer opvragen, via het Internet en ‘TV-on-demand’. Daarmee is het na het NOS-journaal het meest populaire tv-programma.

Vast agendapunt op de dinsdag is tegenwoordig ook de bespreking van de wekelijkse opiniepeiling naar de waardering van de burgers voor de dienstverlening van de overheid. Daaruit is maar één conclusie te trekken: het gaat goed met de overheid. De burgers zijn zeer tevreden over de dienstverlening. Desalniettemin geeft ze regelmatig aanleiding tot fel debat. Uitgelekt is dat de Belastingbank (tegenwoordig een zelfstandig bestuursorgaan) de belastingaangifte volledig wil afschaffen. De bank weet bij wijze van spreken eerder dan de burger wat diens inkomsten en aftrekkosten zijn. Aangifte doen is dus overbodig en alleen maar lastig voor de burger. De fracties zijn zeer verdeeld, evenals de bevolking zoals uit de peiling blijkt. Een deel roemt deze volgende stap in de verbetering van de dienstverlening: bij Albert Heijn hoef je immers ook niet meer af te rekenen bij de kassa en worden je boodschappen volautomatisch afgeschreven. Dus waarom niet bij de overheid? Een ander deel vindt de belastingaangifte een burgerplicht die je principieel niet mag automatiseren. En zo verkennen parlement en regering de grenzen van ‘de dienstverlenende staat’.

3.4.2 *Karakteristieken*

In dit toekomstbeeld ligt het primaat bij de politiek. De regering regeert, het parlement controleert, de ambtenaren doen de beleidsvoorbereiding en beleidsuitvoering en de burgers vervullen hun ‘burgerplicht’ door hun vertegenwoordigers te kiezen. Door het herstel van deze verhoudingen, heeft de

overheid zich kunnen toelagen op het optimaliseren van haar functies, waaronder dienstverlening aan de burgers.

Het parlement wordt rechtstreeks gekozen, wellicht via het Internet, maar de opkomst wordt steeds lager. Burgers hebben namelijk niet de indruk dat zij met hun stem wezenlijk kunnen bijdragen aan de politiek. Slechts een geringe groep burgers, lobbyisten en belangengroepen richt zich, vaak via het Internet, effectief tot het parlement en doet een beroep op de belangenbehartigende functie van het parlement. Veel burgers volgen het politieke proces wel, maar doen er niet aan mee.

Dankzij grootschalige en intelligente inzet van ICT is de overheid er in geslaagd haar zeer veelzijdige dienstverlening te integreren. Doordat alle overheidsorganisaties hun databestanden aan elkaar hebben gekoppeld, wordt dienstverlening op maat voor iedere burger gerealiseerd, zonder bureaucratische misverstanden en ergernissen. Tegelijkertijd zijn de mogelijkheden voor fraude tot een minimum beperkt. Intelligente besluitvormingsondersteunende systemen vervullen hierin een cruciale rol:

- zij nemen de calculerende burger de wind uit de zeilen doordat onbedoelde neveneffecten van regelgeving vooraf worden opgespoord;
- zij stellen de uitvoerende overheidsorganisaties in staat zeer complexe regels correct en op aanpalende beleidsterreinen afgestemde wijze uit te voeren;
- zij stellen de politiek in staat om bij de beleidsontwikkeling de regie in handen te houden.

Bovendien stelt ICT de overheid in staat om 24 uur per dag klaar te staan voor de burger. Deze kan zijn zaakjes in een handomdraai (meestal een druk op de knop) regelen, aan één (virtueel) overheidsloket.

Zowel de uitvoerende overheidsorganisaties als de politiek gebruiken veel marketinginstrumenten om te zorgen dat zij in besluitvorming en uitvoering handelen conform de wensen en opvattingen van de burgers. Ook de politieke partijen zijn, op een paar kleine aan de einden van politieke spectrum na, vooral makelaars in meerderheden geworden. Het charisma van de politieke leiders, de bestuurders en individuele parlementsleden is van groot belang voor succes of falen bij verkiezingen.

De overheid gebruikt het hele arsenaal van ICT-instrumenten actief en innovatief om haar functioneren voortdurend te optimaliseren. Burgers gebruiken de geboden ICT-instrumenten om de overheidsdiensten te 'nuttigen'. In het politieke proces zijn de burgers kritische, maar vooral ook passieve consumenten.

3.4.3 *Verwijzingen naar het Internet*

Dit toekomstbeeld, waarbij ICT-instrumenten vooral worden ingezet om de burgers beter te bedienen en veel minder om hen actief te betrekken in het politieke proces, is nu reeds alom zichtbaar. De *Internetsite* van het CDA <www.cda.nl> is bedoeld om burgers te informeren en geeft hun gelegenheid om te reageren. Belangstellende burgers kunnen echter niet met elkaar in discussie op deze *site*. De *site* van de PvdA <www.pvda.nl> biedt deze mogelijkheid wel, maar uitsluitend voor een beperkt aantal gegeven onderwerpen.

Dienstverlening van de overheid met behulp van het Internet groeit snel. Goede voorbeelden van gemeentelijke *sites* zijn Tilburg <www.tilburg.nl> en Oegstgeest <www.oegstgeest.nl>. De laatste gemeente verontschuldigt zich voor het feit dat echte virtuele dienstverlening via het Internet nog niet mogelijk is, omdat de burger zich veelal nog moet legitimeren bij het fysieke gemeenteloket. De gemeente spreekt de hoop uit dat ook deze legitimatie binnenkort over het Internet kan plaatsvinden. Toch kan de burger zijn fysieke gang naar het gemeentelijke loket vergemakkelijken en bespoedigen door gebruik te maken van diverse Internet-formulieren. Ook wordt de burger op de *Internetsite* uitgenodigd klachten kenbaar te maken aan de gemeente. Bovendien biedt de *site* veel informatie over projecten die in de gemeente spelen.

Alom bekend is de *site* van de Belastingdienst <www.belastingdienst.nl>. Een record aantal burgers deed over 1997 elektronisch aangifte. De burger plaatst zijn aangifte bij wijze van spreken direct in de computers van de Belastingdienst. Met de inzet van ICT geschiedt de verwerking van de aangiften tegenwoordig aanmerkelijk sneller dan in het verleden.

Het ministerie van VROM heeft een uitgebreide *Internetsite* <www.minvrom.nl>. Daarop staat onder meer een huursubsidielijzer waarop eenvoudig uit te rekenen is of er recht op huursubsidie bestaat en zo ja, op hoeveel. Het vervolgens direct aanvragen van huursubsidie over het Internet kan echter nog niet. Maar dat lijkt slechts een kwestie van tijd.

De *site* van de Informatie Beheer Groep (IB-Groep) biedt deze combinatie van mogelijkheden wel. De hoogte van de studiefinanciering kan worden berekend. Voorlichtingsbrochures en formulieren kunnen via het Internet naar keuze worden besteld (per post), *gedownload* of direct ingevuld en verzonden (per *e-mail*). De IB-Groep gaat echter nog een stuk verder. Studenten die in het bezit zijn van een Studentenchipkaart kunnen via het Internet hun persoonlijke gegevens raadplegen en muteren. Circa 200.000 studenten zijn inmiddels in het bezit van een Studentenchipkaart, die zorgt voor de beveiliging van deze communicatie. Zij hebben naast een Internetverbinding een eenvoudige chipkaartlezer nodig. Deze is beschikbaar bij de deelnemende onderwijsinstellingen, maar in de nabije toekomst zal het normaal zijn dat studenten deze faciliteiten gewoon thuis hebben. Met de Studentenchipkaart kunnen zij niet alleen met de IB-Groep communiceren, maar ook met hun onderwijsinstelling. Dit is een goed voorbeeld van hoe (semi-) overheidsorganisaties ICT-techniek inzetten en met elkaar samenwerken om tot substantiële verbetering van

hun dienstverlening te komen aan hun gemeenschappelijke klanten. Zie op de *site* van de IB-Groep <www.ib-groep.nl> met name de *links* naar ‘virtueel loket’ en ‘Studentenchipkaart’ of ‘Studiefinanciering on line’.

3.4.4 *Dilemma's en vragen*

Het toekomstbeeld van de dienstverlenende overheid en de burger als consument roept een aantal dilemma's en vragen op.

De keerzijde van het welhaast romantische beeld van de dienstverlenende overheid, is het beeld van de alwetende en albedillende overheid die de burger in haar greep heeft. Met elke stap die de overheid zet in het vergroten van maatwerk in haar dienstverlening, verdicht zij tegelijkertijd het web van regels waarin de burger zich vastlegt en wordt gevangen. In het verkennend onderzoek ‘ICT en Overheid’ (Van Banning e.a. (1997), p. 43) wordt dit scenario aangeduid als ‘*soft sister*’ en ‘*big brother*’. Zuurmond noemt dit toekomstbeeld ‘de Infocratie’ en zet deze af tegen Webers bureaucratie. Hij schrijft: *‘De aldus gerealiseerde digitale dominantie van de infocratie creëert een virtuele vesting die nog ondoordringbaarder is dan de muren van de ‘rationeel legale bureaucratie’. Zij bedient een steeds verder geïndividualiseerde consumptiemaatschappij, die gekenmerkt wordt door grote welvaart, massaliteit, hoge complexiteit, dynamiek en verwevenheid. [...] Maar om dit complexe netwerk in stand te houden zal iedereen die toegelaten is zich aan een groot aantal regels en conventies moeten houden. [...] De rationeel legale bureaucratie wordt ingeruild voor de infocratie: het meesterlijk instrument van de macht.’* (Zuurmond (1994), p. 304/305).

Het beschreven toekomstbeeld is gesitueerd binnen de fysieke grenzen van de Nederlandse Staat. Echter globalisering en virtualisering zullen vermoedelijk toenemen. Economie, belastingheffing, criminaliteit et cetera trekken zich steeds minder aan van de grenzen van de Nederlandse Staat. De calculerende en consumerende burger maakt hier gebruik van als het hem uitkomt, klaagt waar het hem schade berokkent en gevoelens van vervreemding geeft, en kijkt de overheid aan voor oplossingen.

In het geschetste toekomstbeeld maakt de overheid actief en de burger passief gebruik van ICT-instrumenten. Dit is echter een twijfelachtige hypothese waar de mate en wijze van gebruik door de burger van ICT-instrumenten in het algemeen en het Internet in het bijzonder, door een democratische overheid nauwelijks kan worden gestuurd. Als de burger op alle aspecten van zijn bestaan wordt geconfronteerd met een enorme toename van de mogelijkheden tot interactie, zal hij er dan in berusten dat deze mogelijkheden in het verkeer tussen overheid en burger niet toenemen? Als met name het Internet de burger

steeds meer mogelijkheden geeft zichzelf te representeren, hoe lang zal hij dan in het politieke proces zich uitsluitend laten representeren door volksvertegenwoordigers? Als in de gehele samenleving de horizontalisering van verhoudingen verder doorzet; hoe lang zal de burger dan accepteren dat de politiek voor zichzelf het primaat opeist?

3.5 Toekomstbeeld directe of netwerk-democratie

3.5.1 Sfeerbeeld: De geëngageerde burger

Het is dinsdagavond 22.00 uur. De raadplegende Internet-stemming over wijzigingen in het Nederlandse belastingstelsel is zojuist gesloten. Het organiserende bureau Teledebat NU stelt tevreden vast dat een recordaantal burgers heeft deelgenomen aan de stemming. De stemming is vlekkeloos verlopen dankzij het nieuwe 'Internet-paspoort', een eenvoudige chipcard die door de computer kan worden gelezen en waarmee burgers zich effectief kunnen legitimeren. De stemming is de afronding van een intensief debat dat de afgelopen weken heeft plaatsgevonden tussen burgers, belangengroepen en andere organisaties, de Belastingbank (tegenwoordig een overheids NV) en de ambtenaren van het kerndepartement van Financiën. Nu de economie zich voor een substantieel deel via het Internet afspeelt, zijn de BTW-inkomsten van de schatkist zorgwekkend teruggelopen en de grote vraag is hoe dit tekort kan worden opgevangen. Teledebat NU heeft vijf denkbare belastingmaatregelen uit de discussie gestedilleerd en 'in stemming gebracht'. Wat zich in de discussie reeds aftekende, komt nu ook uit de stemming: een grote meerderheid voelt weinig voor de invoering van een 'bit-tax'. Verhoging van de inkomsten- en onroerend zaak belastingen wordt als 'minst slechte alternatief' beoordeeld. Minstens zo interessant zijn de spontaan in de discussie geboren ideeën om het vestigingsklimaat in Nederland te verbeteren voor, al dan niet in 'Cyberspace' actieve, burgers en bedrijven, om zodoende het draagvlak voor de collectieve lasten te vergroten.

De discussie die aan de Internet-stemming voorafging, vond plaats in tientallen nieuwsgroepen, discussieplatforms en chatboxen. Het omvangrijke debat is het zoveelste voorbeeld van een maatschappelijke discussie die niet in eerste instantie door de overheid is geëntameerd, maar is ontstaan naar aanleiding van de uitstekende, toegankelijke verantwoordingsinformatie die overheidsorganisaties, zoals de Belastingbank, aan de burgers verstrekken. Met krachtige simulatieprogramma's laat de Bank niet alleen de praktische gevolgen zien van het huidige belastingbeleid; burgers kunnen via het Internet ook naar hartelust 'experimenteren' met wijzigingen van het beleid en zich de effecten laten voorrekenen door de programma's van de Bank. Op het eerste gezicht lijkt zo'n discussie een chaotische brij van onzinnige ideeën, briljante gedachten en een veelheid van standpunten. Maar, mede door discussie-

intermediairs in te schakelen, leren burgers en overheid omgaan met zulke organische debatten.

Toen de discussie over belastinghervorming opkwam, heeft het ministerie van Financiën het onafhankelijke bureau Teledebat NU opdracht gegeven het publieke debat te regisseren. Nu het debat is afgesloten zal Teledebat NU zijn rapport uitbrengen aan de minister. Dat is slechts een formaliteit, want de minister en haar ambtenaren hebben actief deelgenomen aan het debat. De minister zal nu een concreet wetsvoorstel voorleggen aan het parlement. Zij ziet dat proces met vertrouwen tegemoet; de Kamer zal immers de voorstellen vooral beoordelen op de mate waarin zij stoelen op draagvlak, ontstaan in brede maatschappelijke discussie. Dat zit wel goed, want het is lang geleden dat zoveel burgers actief betrokken waren bij de politiek. Mogelijk zal het parlement, gelet op de importantie van het onderwerp, vragen een besluitvormend referendum te organiseren. Het finale instrument in handen van de geëngageerde burger.

3.5.2 *Karakteristieken*

De zorg voor de vormgeving van het politieke proces is in dit toekomstbeeld een gezamenlijke verantwoordelijkheid van burgers en politici. Burgers, al dan niet gegroepeerd in politieke en maatschappelijke organisaties en belangengroeperingen, zijn actief in en betrokken bij de beleidsontwikkeling en besluitvorming. Zij zijn verwikkeld in maatschappelijke discussies met elkaar en met de regering en oefenen invloed uit op de besluitvorming door de mogelijkheden die het (correctief en besluitvormend) referendum biedt. Na een grondig gevoerde discussie waarin de verschillende belangen en standpunten uitvoerig zijn belicht, beslist de meerderheid.

Regering en ambtenaren dragen zorg voor de totstandkoming en begeleiding van het publieke debat, maar hebben niet het alleenrecht op de regie van de Internet-discussies. Ook maatschappelijke en politieke organisaties benutten de mogelijkheden van het Internet om een publieke discussie over uiteenlopende onderwerpen te starten en te regisseren. Bovendien dragen regering en ambtenaren zorg voor de uitvoering van genomen (meerderheids)beslissingen.

Politieke partijen kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de publieke discussie. Zij vertolken de mening van hun achterban of behartigen juist algemene belangen. Zij profileren zich door programmatische activiteiten en de contacten met de kiezers en de eigen leden door gebruikmaking van de mogelijkheden die het Internet hun daartoe biedt (Van Dijk (1997), p. 196-197).

De machtscheiding is in dit toekomstbeeld ongewijzigd ten opzichte van het eerste beeld: de volksvertegenwoordiging stelt de regels (voor zover dit niet via het referendum aan de burger wordt overgelaten), de regering voert de regels uit en de rechter beslecht de daaruit voortvloeiende conflicten. De verantwoordelijkheid voor de voorbereiding van de besluitvorming is echter veel nadrukkelijker neergelegd bij burger en regering. Daarmee komen er wijzigingen in de bestuursvorm, die tot nu toe in Nederland vooral wordt gekenschetst als een piramide (Frissen (1996), p. 41). De verticale relaties worden meer en meer aangevuld of vervangen door horizontale relaties.

Het parlement concentreert zich op de controlerende en toezichthoudende taken. Het bewaakt de zorgvuldigheid en kwaliteit van het interactieve beleids- en besluitvormingsproces, maar is terughoudend in de inhoudelijke sturing van het debat. De verantwoordelijkheid voor de bekrachtiging van voorgenomen wet- en regelgeving ligt bij het parlement, voor zover het eindoordeel niet, via het referendum, aan de burgers wordt overgelaten.

De vertegenwoordigende functie van het parlement is gemarginaliseerd. Burgers behartigen hun belangen in veel gevallen zelf of leggen de belangenbehartiging in handen van *one-issue-groeperingen*.

Het parlement heeft een veel meer afstandelijke functie en concentreert zich op hoofdlijnen, vooral vergelijkbaar met de huidige functie van de Eerste Kamer.

Dankzij ICT wordt het overheidsbestuur 'gedemocratiseerd'. Iedere burger kan zich eenvoudig informeren over een vraagstuk en desgewenst participeren in de beleidsontwikkeling rond dat thema. Informatie is voor iedereen en eenvoudig toegankelijk. Burgers en maatschappelijke organisaties kunnen via het Internet snel en direct met elkaar en met de regering in debat. Zij kunnen standpunten innemen en kenbaar maken en zij kunnen coalities zoeken. Politici kunnen meningen peilen en actuele problemen op het spoor komen.

Het politieke proces verandert van karakter onder invloed van de toegenomen interactiviteit en de publieke beschikbaarheid van informatie. Niet alleen de dynamiek van en de variatie in onderwerpen van het publieke debat groeien door de grote diversiteit tussen de deelnemers, maar ook de creativiteit in de beleidsontwikkeling neemt toe. Deze ontwikkelingen vergroten de invloed van burgers op het politieke proces en daarmee het maatschappelijk draagvlak voor de genomen beslissingen.

Tegelijkertijd vereist de grote betrokkenheid van burgers van diverse pluimage een zorgvuldige toets van voorgenomen beslissingen op de effecten voor het algemeen belang en de bescherming van algemene grondrechten. De volksvertegenwoordiging rekent het zich expliciet tot taak, om deze toets uit te voeren.

De (machts)verhoudingen tussen burger en volksvertegenwoordiger wijzigen door de introductie van het besluitvormend referendum ten gunste van de burger. Zij oefenen direct invloed uit op de besluitvorming bij onderwerpen van majeur belang en laten de besluitvorming op thema's van mindere importantie over aan de volksvertegenwoordiging.

3.5.3 *Verwijzingen naar het Internet*

De mogelijkheden voor informatieuitwisseling en communicatie op het Internet vertonen in een aantal gevallen reeds opmerkelijke overeenkomsten met de in het toekomstbeeld beschreven gebruikswensen. De *website* van bijvoorbeeld de Socialistische Partij <www.sp.nl> nodigt belangstellende burgers uit met elkaar en de SP in discussie te gaan. Ook de VVD biedt ruimte voor interactieve discussie <www.vvd.nl>. Door de vormgeving van de *site* is het echter niet gemakkelijk om overzicht te krijgen over verschillende reacties. D66 nodigt eveneens uit tot discussie, maar niet op de *website* zelf <www.d66.nl>. Om mee te doen moet je je aanmelden voor een discussieplatform en je *e-mailadres* opgeven.

Op de uitgebreide *website* van het Ministerie van VROM <www.minvrom.nl> vinden sinds begin 1996 tele-discussies plaats over verschillende onderwerpen. Inmiddels zijn zes discussies afgerond en geëvalueerd. Deelname aan discussie is mogelijk naar aanleiding van door VROM gepresenteerde stellingen. Daarbij wordt wel van de deelnemers verwacht dat zij zich vooraf persoonlijk melden met naam- en adresgegevens. Rondom het discussieplatform is aanvullende informatie beschikbaar over het onderwerp. De discussiedeelnemer kan een oordeel geven over de in discussie gebrachte stelling.

Ook de mogelijkheden die de burger heeft om te discussiëren in De Digitale Stad <www.dds.nl> geven een mooi voorbeeld van de interactieve debatten die mogelijk zijn voor gebruikers van het Internet. Bewoners van De Digitale Stad kunnen met elkaar op het virtuele dorpsplein discussiëren over tal van onderwerpen. Ook vinden in de De Digitale Stad ook reeds virtuele opiniepeilingen plaats over verschillende onderwerpen.

Voorbeelden van beslissingsondersteunende systemen kunnen ook op dit moment al op het Internet worden gevonden. De StemWijzer <www.publiek-politiek.nl> van het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) bood in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen op 6 mei 1998 de mogelijkheid om door de beantwoording van een aantal vragen zelf te bepalen welke van de politieke partijen het meeste overeenstemt met de persoonlijke voorkeuren.

Een ander voorbeeld van een beslissingsondersteunend systeem is het programma '1-1-2 harthulp voor de ambulancedienst' <www.cs.uu.nl/docs/mti> dat is ontwikkeld door de Universiteit Utrecht. Dit systeem kan het personeel van een Centrale Post Ambulancevervoer (CPA) ondersteunen bij de beslissing om al dan niet een ambulance te sturen bij de melding van hartklachten.

Het IPP <www.publiek-politiek.nl> legt zich ook toe op de begeleiding van publieke debatten op het Internet. In april 1998 vond een verkiezingsdebat in samenwerking met de ouderenbonden plaats <www.seniorweb.nl>. Wekelijks werd van onderwerp gewisseld en werden Internetgebruikers in de gelegenheid gesteld met alle lijsttrekkers, diverse fractiespecialisten en enkele aspirant-Kamerleden in debat te gaan.

3.5.4 *Dilemma's en vragen*

Het toekomstbeeld van de geëngageerde burger in de directe of netwerkdemocratie roept, net als het vorige beeld, dilemma's en vragen op.

Het beeld veronderstelt immers dat burgers actief willen en zullen participeren in de beleids- en besluitvorming. Indien in het politieke proces nadrukkelijk ruimte ontstaat voor participatie van burgers en ICT instrumenten biedt om de drempel tot participatie te verlagen, is deze veronderstelling wellicht verdedigbaar. Toch geven de ervaringen in Nederland tot nog toe een ander beeld. Recente referenda in Amsterdam en Rotterdam genereerden een lage opkomst, terwijl het, in ieder geval op het eerste gezicht, aansprekende, concrete onderwerpen betrof en de (emotionele) betrokkenheid van de burgers hoog leek. Bovendien valt bij de (overigens raadplegende) referenda over de stadsprovincies op dat de participatie van burgers bepaald niet heeft geleid tot vergroting van draagvlak en creativiteit, zoals in het sfeerbeeld van de geëngageerde burger wordt beschreven. Weliswaar waren burgers in de beleidsvorming rondom de stadsprovincies niet actief betrokken, en is het in die zin geen goed voorbeeld van actieve participatie, maar het is opvallend dat na afloop van de referenda een beeld resteerde van wederzijds onbegrip en van omzichtig opererende bestuurders, zichtbaar verlegen met de ontstane situatie.

Niet alleen gaat dit toekomstbeeld uit van actief participerende burgers, ook veronderstelt het dat burgers, belangenorganisaties en bestuurders tot afgewogen besluitvorming kunnen komen, met respect voor de algemeen maatschappelijke normen en waarden zoals vastgelegd in de Grondwet en de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens. Met andere woorden, als het 'algemeen belang' meer is dan de optelsom van deelbelangen, zoals bijvoorbeeld betoogd door Ringeling (1993, p. 204), dan ligt aan dit toekomstbeeld de veronderstelling ten grondslag dat alle participanten willen en zullen uitstijgen boven hun 'welbegrepen eigenbelang', dan wel dat dat tenminste de uitkomst van het proces zal zijn. Tal van redeneringen en ervaringen kunnen worden ingebracht die deze veronderstelling onderbouwen of juist teniet doen.

Hoe het uit zal pakken in de praktijk is onzes inziens niet te voorspellen, hooguit een beetje te beïnvloeden.

Behalve de vraag over de waardering en weging van belangen sec door de participanten in het proces, gaan ook aspecten als macht, kennis en toegang een rol spelen. Zijderveld wijst erop dat in netwerken gemakkelijk het recht van de sterkste kan gaan heersen en waarschuwt voor *'bureaucratisch geschoolde, goed geïnformeerde en kafkaeske abstracte 'krijgsheren' die hun netwerken naar eigen wil en inzicht kunnen manipuleren. De zwakken, de minder geschoolden en minder geïnformeerden, leggen dan het loodje'* (Zijderveld, NRC). Overigens kan ook worden beredeneerd dat ICT juist zal bijdragen aan een afname van de verschillen in vaardigheid tot het verwerven en selecteren van informatie.

Vanuit het huidige perspectief van min of meer geordende beleidsontwikkeling en besluitvorming, is moeilijk voor te stellen dat een slechts zijdelings geregisseerd debat tussen honderden of misschien wel duizenden burgers en belangenorganisaties in verschillende nieuwsgroepen, discussieplatforms en andere fora, een geordende uitkomst kan hebben. Bovendien wijst Zijderveld op de kwetsbaarheid van netwerken die voortdurend in beweging zijn. *'Als netwerken altoos flexibel en veranderlijk blijven en niet in institutionele, duurzame structuren verankerd zijn, verdwijnt iedere vanzelfsprekendheid en moeten bij gevolg voortdurend de meest primitieve beslissingen doordacht, bediscussieerd en onderhandeld worden'* (Zijderveld, NRC).⁶

Het proces van europeanisering en globalisering zal vermoedelijk voortgaan en de betekenis van de grenzen van de Nederlandse Staat zal als gevolg daarvan afnemen. Ook het toekomstbeeld van de actief participerende burger kan dus moeilijk worden afgebakend door de Nederlandse grens. Is het dan echter denkbaar dat interactieve beleidsontwikkeling en besluitvorming op Europese of nog grotere schaal plaatsvindt? Of is denkbaar dat burgers actief participeren in aangelegenheden op lokaal, regionaal en nationaal niveau en plots passief langs de zijlijn staan bij onderwerpen die het nationaal niveau overstijgen, dan wel zich niet binnen fysieke grenzen laten definiëren?

⁶ Zijderveld doet deze waarschuwingen in een kritiek op het boek "Het einde van de democratie" van Guéhenno. Het hier beschreven toekomstbeeld is veel minder verstrekkend dan het toekomstbeeld van Guéhenno, maar de kern van de waarschuwingen is niettemin van toepassing.

En als de wereld als maar ‘groter’ wordt voor haar burgers, in de zin dat talloze fysieke en virtuele werelden en gemeenschappen voor de burger (beter) bereikbaar worden, wat is dan het effect op de belangstelling voor Nederlandse politieke aangelegenheden? En wat het effect van een te verwachten toename van de *zap*-cultuur op het zo noodzakelijke *commitment* van participanten in een zorgvuldig en evenwichtig politiek proces?

4 Voorbij de democratie

4.1 Sfeerbeeld

Het is woensdagmorgen. Leor vraagt mij of ik goed heb geslapen. Ik mompel een antwoord. Hij kent mij goed en begrijpt daaruit dat ik prima heb geslapen, maar nog niet helemaal wakker ben. Opgewekt vertelt hij dat hij deze morgen een aantrekkelijke krant voor me heeft samengesteld met een geheel op mijn profiel toegesneden selectie van artikelen. Leor vraagt of hij de krant voor me uit moet printen of dat ik hem van het beeldscherm wil lezen. ‘Doe maar het beeldscherm,’ brom ik, terwijl ik mezelf een kop koffie inschenk. Terwijl ik door de krant blader, vraag ik Leor of er nog reacties zijn binnengekomen op de mailtjes die ik hem gisteravond heb opgegeven. Dat is niet het geval. Wel heeft Jack Long contact gezocht, vertelt Leor, en geïnformeerd naar mijn welzijn. ‘Ik heb geantwoord dat het goed met je gaat en dat je waarschijnlijk vanavond wel zult inloggen’. Hij bedoelt inloggen op ‘Cyberia’, de virtuele community waarin ik bevriend ben geraakt met Jack. ‘Ik heb vanavond toch een eetafspraak met Henk?’ vraag ik aan Leor. ‘Nee, die is verplaatst naar morgen. Dat heb ik je gisteravond ook al verteld. Hij moet vanavond een on-line discussie voeren over zijn artikel over virtueel burgermanschap.’ ‘O.k., laat Jack maar weten dat ik me vanavond rond 10 uur zal melden. Vraag voor de zekerheid even aan zijn PIA [Personal Information Assistant] of hij dan beschikbaar is?’ ‘Goed’, bromt Leor. Dat brommen heeft-ie van mij geleerd.

‘Moet ik nog boodschappen doen?’ vraag ik in de keuken aan Iru, mijn personal home manager. ‘Nee hoor,’ antwoordt Iru. ‘Alles is al besteld en wordt straks thuisbezorgd. Tenzij je vanavond geen zalm wilt eten.’ Ik wil Iru al bijna complimenteren met deze voortreffelijke keuze, als ik mij net op tijd realiseer dat ik hem zelf zo heb geprogrammeerd.

De deurbel gaat. Iru zegt dat Elly, mijn buurvrouw, op de stoep staat. Verheugd doe ik open en nodig haar uit voor een kop koffie. Na de nodige belevenissen in onze virtuele en fysieke werelden te hebben uitgewisseld, vertrekt zij weer en begin ik aan mijn werk. Maar ik ben er nog niet mee bezig of Leor vraagt mijn aandacht. ‘Ik wil je niet aan het schrikken maken,’ zegt hij, ‘maar het is mij opgevallen dat de grammatica en intonatie van Elly verdacht veel lijken op die van Bull Stevens. Die man in ‘Ultima online 8’ met wie je vorige week zo’n denderende ruzie hebt gemaakt.’ Ik schrik wel. Bull Stevens herinner ik me levendig. Een bullebak uit Oslo die zich in mijn ogen vreselijk misdroeg en die ik na een heftige woordenwisseling heb voorgedragen voor schorsing bij de

spelleiding. Zou diezelfde Bull Stevens mijn leuke buurvrouw Elly zijn? Het zou natuurlijk kunnen. 'In wat voor wereld leven we eigenlijk?' vraag ik mij vertwijfeld en hardop af. Leor en Iru doen er het zwijgen toe. Op deze vraag hebben ook zij geen antwoord.

Ik wel. Ik zet mijn computer af en besluit maar eens een bakje echte koffie te gaan zetten.

4.2 Inleiding

In de beide vorige hoofdstukken hebben we de invloed besproken van ICT en meer specifiek het Internet op het politieke proces in een mogelijke toekomst. We hebben dit gedaan aan de hand van de toekomstbeelden van vertegenwoordigende en meer directe democratie en van de dilemma's die daar mogelijk mee samenhangen.

Een gemeenschappelijk kenmerk van de beide toekomstbeelden is dat zij zich bewegen binnen een en dezelfde opvatting over de mate van invloed die het Internet op het politieke proces zal hebben. Deze invloed leidt dan wel tot wijzigingen in de maatschappelijke verhoudingen, maar geeft geen aanleiding tot diepgaande veranderingen. Wij hebben dit de *instrumentele* opvatting over het Internet genoemd. Degenen die deze opvatting delen, beschouwen het Internet als een nieuw medium waarmee de bestaande mogelijkheden van onderlinge communicatie en informatievergaring aanzienlijk worden uitgebreid. Verdergaande consequenties heeft het Internet in deze opvatting echter niet. Tegenover de instrumentele opvatting staat de opvatting over het Internet, die wel uitgaat van verdergaande consequenties en deze zo radicaal inschat dat er, op termijn, sprake is van een *paradigma shift* in de maatschappelijke verhoudingen. Wij hebben deze opvatting de *fundamentele* genoemd.

Over deze laatste opvatting en de mogelijke consequenties van het Internet voor de toekomst van mens en samenleving gaat dit hoofdstuk. Het speculeert over de virtuele burger van de toekomst en zijn relaties met anderen in virtuele gemeenschappen. Het gaat daarom niet meer, zoals het voorgaande hoofdstuk, over mogelijke vormen van democratie in de toekomst, maar over de virtualiteit van de toekomst. In die zin gaat het 'voorbij de democratie' en biedt het slechts enige gedachten, ideeën en dilemma's. Om hierin toch enige structuur aan te brengen sluiten we eerst aan op enige van de in Hoofdstuk 2 beschreven ontwikkelingen die zich op dit moment al op het Internet voordoen. Vervolgens zullen we trachten deze ontwikkelingen op een aantal punten te extrapoleren naar een verdere toekomst.

4.3 Virtuele gemeenschappen

4.3.1 Over MUDs en virtuele gemeenschappen

'MUDs are living laboratories for studying the first-level impacts of virtual communities -the impacts on our psyches, on our thoughts and feelings as individuals. And our attempts to analyze the second-level impacts of phenomena like MUDs on our real-life relationships and communities lead to fundamental questions about social values in an age when so many of our human relationships are mediated by communications technology.' (Rheingold (1994), H. 5).

Op het Internet zijn talrijke ontwikkelingen gaande. In hoofdstuk 2 hebben we daarover een uiteenzetting gegeven, zoals over de communicatieplatforms: *e-mail*, *websites*, *chatboxes*, *newsgroups* en *Multi User Dungeons* (MUDs). Sommige van de platforms zijn (nog) vrijwel ongestructureerd en worden alleen beperkt door de grenzen van de technologie. Zo kletsen talloze mensen, veelal jongeren, op de *chatboxes* met elkaar, over elkaar en door elkaar heen over onderwerpen van alledag. Een *chatbox* functioneert zo als het mondiale dorpsplein van oudsher, waar de jeugd rondhangt om elkaar te ontmoeten, te vermaken, uit te dagen en te verkennen, - al dan niet gezeten op een virtuele scooter. Andere platforms tonen meer structuur en zijn geordend rondom bijvoorbeeld een onderwerp (de *newsgroups*), een doel (de StemWijzer) of een activiteit (de MUDs). In een MUD ontmoeten mensen zichzelf en elkaar in het gemeenschappelijk spel. Op de MUD gaan we hier iets dieper in, omdat het een goede basis lijkt te zijn voor een extrapolatie naar de toekomst van virtuele gemeenschappen.

Multi User Dungeon

In een MUD ontmoeten mensen van over de hele wereld elkaar.⁷ Deze ontmoeting krijgt gestalte in de vorm van een spel, waarbij net als in de fysieke wereld spel en ontmoeting van belang zijn. De regels van het spel ontwikkelen zich langzamerhand en in onderlinge afstemming tussen de spelers. De basis van het spel is gegeven met de technologische mogelijkheden die de computersoftware en het Internet toestaan. Vanuit die basis is verder alles mogelijk. Meestal hebben de MUDs een *science fiction*- en *fantasy*-achtig karakter. Verschillende categorieën spelers komen erin voor met de meest fascinerende namen, ontleend aan films en sf-boeken: *warriors*, *humans*, *animals*, *magicians*, *Jedi's*.

Zoals in elk spel zijn ook de spelers in een MUD gericht op een spelgoal. Dat kan zijn hogerop te komen in de hiërarchie door problemen te overwinnen of

⁷ Zie voor een uitvoerige beschrijving van MUDs: Rheingold (1994), H5.

door andere spelers in behendigheid te verslaan. Klimmen in de hiërarchie gebeurt op basis van woorden en daden en niet op basis van status. Bij binnenkomst in een MUD heeft een speler immers nog in het geheel geen status. Zakken in de hiërarchie is evengoed mogelijk, bijvoorbeeld als blijkt dat een speler zich niet meer op het behaalde niveau kan handhaven, of wanneer hij zich niet aan de regels van het spel houdt.

De informatietechnici (de *wizards*), die de technologische infrastructuur van het spel beheersen, behoren meestal tot een aparte categorie, hoog op de ranglijst van spelers. Zij zijn immers degenen die het spel en zijn regels kunnen maken en breken en van wie de anderen min of meer afhankelijk zijn. En de ultieme macht ligt natuurlijk altijd bij degene die in de fysieke werkelijkheid de technologische touwtjes in handen heeft. Dat is altijd degene op wiens computer of *server* het spel is geïnstalleerd.

Regels van het spel

Om welke soort spelen het in de MUDs gaat is voor ons onderwerp van minder belang. Belangrijker is het gegeven dat er op het Internet talloze groepen mensen zijn die (spel)gemeenschappen vormen. Elk van deze gemeenschappen bepaalt haar eigen regels geheel los van de fysieke werkelijkheid. Elke speler die van buiten de gemeenschap komt en aan de (spel)activiteiten wil deelnemen, wordt aan deze regels onderworpen. Pas als hij of zij in de gemeenschap is opgenomen, enige tijd heeft meegespeeld, en in de hiërarchie is gestegen, kan zij of hij de spelregels mee helpen bepalen.

Overigens doet het geslacht van de speler er in het geheel niet toe. Een speler neemt immers niet fysiek deel aan het spel. Hij neemt een virtuele identiteit aan en is alleen onder die identiteit in het spel bekend. Als een speler zich gedurende een bepaalde tijd niet heeft laten zien, wordt hij (na enige waarschuwingen) uit het spel verstoten: een *lurker* is niet welkom. Lid zijn van een gemeenschap is prima, maar enkel passief toekijken en anderen het werk laten opknappen, is uit den boze.

Normen en waarden

Naast de regels van het spel kunnen zich nog andere regels ontwikkelen, die te vangen zijn onder termen als 'normen en waarden'. In de ene MUD is vrijwel alles toegestaan. Zo kan de eerste en enige regel luiden: 'gij zult uw opponent doden', waardoor een oorlog van allen tegen allen ontstaat. Maar desondanks ontwikkelen zich toch andere waardepatronen, al was het maar dat martelen van de opponent niet meer toegestaan wordt of dat groepen van spelers afspraken tot samenwerking maken. Valt dit voorbeeld mogelijk nog in de categorie van spelregels, dat is niet meer het geval wanneer bepaalde termen op gronden van etiquette (in Internetaal: *netiquette*) niet toegestaan zijn. Zo mag in een bepaalde MUD de term '*fuck*' wel gebruikt worden, maar niet in de combinatie

van *'fuck'* en *'you'*. In dit geval gaat het niet meer om spelregels, maar om gedragscodes.

Uiteraard worden de sancties die op overtreding van gedragscodes staan, wel in de regels van het spel tot uitdrukking gebracht. Zo kan een speler bij een minder ernstig vergrijp een waarschuwing krijgen of kan hem een tijdstraf worden opgelegd. Bij ernstiger vergrijp kan hij zijn moeizaam verdiende strepen verliezen of zelfs de (virtuele) doodstraf krijgen opgelegd die hem de toegang tot de gemeenschap permanent onttrekt. Hij zou in dat geval nog kunnen proberen toch weer aan het spel deel te nemen door een andere identiteit aan te nemen, maar ook dat kan door de *wizards* worden afgestraft door de *server* van waaruit de fysieke speler in het spel inlogt, van deelname uit te sluiten.

Rechtspraak

In sommige MUDs bestaat zelfs een soort rechtbank, die zich buigt over overtredingen in spelregels en gedragscodes, de zwaarte ervan bepaalt en de bijbehorende straffen uitspreekt. Een eigenstandige vorm van rechtspraak dus, volkomen los van de rechterlijke macht in de fysieke werkelijkheid. Dat moge wel blijken uit het feit dat een zojuist binnengekomen speler sneller tot de orde zal worden geroepen dan een die al jarenlang aan het spel deelneemt en inmiddels een hoge plaats in de hiërarchie heeft bereikt. Klassenjustitie? Absoluut, maar dan wel een die door de spelersgemeenschap kan zijn geaccepteerd. Of niet? Onlangs nog vond er zelfs een virtuele demonstratie plaats van spelers in de bekende MUD *Ultima online*, die het niet *eens* waren met de regels van het spel.

De communicatie in het merendeel van de thans op het Internet voorkomende MUDs vindt plaats in tekstuele vorm. De tijd is echter niet ver dat de spelers en hun omgeving een driedimensionale grafische vorm op het computerscherm zullen aannemen.

MUDs kunnen zo verslavend werken dat mensen die eraan deelnemen, in een fysiek-sociaal isolement terecht kunnen komen. Hun sociale contacten hebben zij nog vrijwel alleen in de virtuele werkelijkheid. In hun fysieke werkelijkheid zijn slechts de primaire levensbehoeften (eten en drinken) van belang en de mogelijkheid tot inloggen op het Internet.

Verwijzingen naar het Internet

De *chatbox* als het mondiale dorpsplein is bijvoorbeeld te zien op de *site* van de muzikzender TMF <www.tmf.nl>, waar veel jongeren frequent rondhangen om met elkaar te kletsen <www.chattv.net/tmf/chat/html>.

Platforms gegroepeerd rond onderwerpen zijn de *newsgroups* (bijvoorbeeld: <news:nl.politiek>) of IRC <www.irchelp.org>.

Een voorbeeld van een MUD in meer tekstuele vorm is te vinden op de *site*: <www.walrus.com/~avatar/mudfrm.html> en op <cheese.kos.net>.

Een driedimensionale MUD is *Ultima online*: <www.owo.com>.

4.3.2 *Virtuele gemeenschap*

Een MUD is een voorbeeld van een virtuele gemeenschap, die gevormd wordt door de spelers in het spel. Kenmerkend voor een gemeenschap is dat zij bestaat uit een groep mensen die zich door relaties en afspraken aan elkaar verbonden weten. Dat is met tal van groepen op het Internet het geval. In de virtuele gemeenschappen gebeurt alles wat *‘in de ‘echte’ werkelijkheid ook gebeurt, maar zonder de belemmeringen in tijd en ruimte die deze werkelijkheid kent. Er ontstaan plaatsen zonder territorium. Daarin vinden activiteiten plaats en worden identiteiten gevormd.’* (Frissen (1996), p. 253).

De relatie tussen deze gemeenschappen is onbepaald en hooguit te vinden in het gegeven dat zij zich op het Internet voordoen en dat een en hetzelfde individu zich in diverse gemeenschappen kan manifesteren. Voor het overige zijn de relaties tussen de gemeenschappen los, waar daarentegen de relaties binnen een virtuele gemeenschap relatief sterk kunnen zijn. De gemeenschappen op het Internet roepen zo beelden op van de Middeleeuwse samenleving met zijn dorpen en steden, waarin de gemeenschap hecht was en de relaties tussen de gemeenschappen vooral vorm kreeg door de ontmoetingen van de individuele leden onderling. Een wezenlijk verschil echter met de burger van een virtuele gemeenschap is dat deze tegelijkertijd woonachtig kan zijn in talloze virtuele dorpen en steden, geheel afhankelijk van de onderwerpen, de activiteiten en de doelen waarvoor deze gemeenschappen zich gevormd hebben. Daarmee is het tegelijk ook een komen en gaan van individuen in wisselende gedaanten, die zich nu eens met deze en dan weer met die virtuele gemeenschap verstaan.

De fictie der filosofen

We zagen dat de virtuele individuen in een virtuele gemeenschap als de MUD gezamenlijk bepalen welke regels en gedragscodes voor hun gemeenschap gelden en dat een nieuweling die zich daar niet aan wil houden maar moet vertrekken. Een virtuele gemeenschap als de MUD ontstaat om de eenvoudige reden dat (virtuele) individuen met elkaar in contact treden, elkaar ontmoeten en een (virtueel) sociaal verband aangaan. In zoverre is het niet anders dan in de fysieke werkelijkheid: intermenselijk contact is immers voorwaarde voor het ontstaan van groepsvorming, van gemeenschap en van gemeenschapszin. En in- en uitsluiting van individuen geeft aan waar de grenzen van de groep liggen.

Met de vraag hoe gemeenschappen, en meer specifiek staten, zich ontwikkelen hebben 17e en 18e eeuwse filosofen als Thomas Hobbes (1588-1679), John Locke (1632-1704) en Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) zich diepgaand beziggehouden. Zij namen daarbij de ‘natuurlijke’ mens als uitgangspunt, dat wil zeggen de mens zoals hij op zichzelf is, los van (vrijwel) elk sociaal verband. Vervolgens stelden zij zich de vraag wat er nu zou gebeuren als deze

‘natuurlijke’ mensen elkaar zouden ontmoeten en hoe het sociale contact eruit zou zien, dat daaruit zou ontstaan. In feite waren zij bezig met wat in onze tijd een gedachtenexperiment heet. Ze geven zelf immers aan dat de ontwikkeling die zij beschrijven geen feitelijke ontwikkeling geweest hoeft te zijn. Daarom spreken zij van de fictie van de ‘natuurtoestand’, waarin de ‘natuurlijke’ mens leeft.

Tussen de hierboven beschreven ontwikkeling van de virtuele MUDs met hun virtuele individuen enerzijds en de fictieve ‘natuurtoestand’ met zijn ‘natuurlijke’ individuen anderzijds lijkt een parallel te liggen. Het uitwerken van deze parallel kan ons mogelijk helpen om enige grip te krijgen op de *paradigma shift*, die het Internet in de fundamentele opvatting ervan geacht wordt te hebben op de maatschappelijke verhoudingen.

Voorwaarde daartoe is dan wel dat we ons niet laten afleiden door het spelelement van de MUDs en ons concentreren op het gemeenschappelijk element van hun regels en codes. Tegelijkertijd moeten we in ons achterhoofd houden dat de ontwikkelingen die we in de MUDs zien, niet alleen staan. Op het Internet zijn er immers talloze andere ontwikkelingen gaande op het gebied van interactiviteit en informatievoorziening.

Conceptualisering van de gevolgen van een *paradigma shift* is een vrijwel onmogelijke opgave, wanneer we gebruik moeten maken van de concepten die in de periode van vóór de *shift* gebruikelijk zijn. Het valt te vergelijken met de uitvinding van de automobiel, die in zijn eerste stadium op traditionele wijze vorm werd gegeven als een koets. In de fundamentele opvatting van het Internet zijn de MUDs in het ICT-tijdperk wellicht te beschouwen als de gemotoriseerde koetsen van weleer.

4.3.3 *Over klassieke en virtuele gemeenschappen*

‘Athene, de eerste staat die zich het scheldwoord ‘democratie’ als een geuzennaam toeëigende, verzekerde de politieke gelijkheid (isotes) door intense participatie van zijn burgers en door snelle roulatie van functies. Het idee van volksvertegenwoordiging was de Atheense democratie vreemd: volksmacht betekende dat de burger veertig keer per jaar zelf zijn stem kon laten horen, letterlijk, want iedere burger had het recht van spreken in de volksvergadering.[...] Heeft de antieke democratie⁸ met haar antieke grootmoeder meer gemeen dan een naam? In elk geval prikkelt de historische confrontatie tot nadenken.’ (Van Hooff (1998)).

Fysieke en virtuele grenzen.

⁸ Bedoeld wordt waarschijnlijk *moderne* democratie.

Waar tijds- en landsgrenzen in de virtuele werkelijkheid niet meer geldig zijn en de contouren van de klassieke staat omver worden geworpen, gaat de vergelijking met de democratie van het oude Athene nog maar ten dele op. Zodra de bewegingsvrijheid van burgers zich immers niet meer beperkt tot de fysieke grenzen van de enkele gemeenschap waar zij deel van uitmaken en waarvan zij de ontwikkelingsrichting mee wensen te bepalen, zal de volksmacht zich per virtuele gemeenschap op een andere wijze kunnen vormen en uitdrukken. De virtuele burger is immers geen inwoner meer van slechts dat ene land dat hem zijn identiteit door middel van een paspoort garandeert en dat inwoners uit andere landen kan weren, omdat zij hier niet geboren zijn. De virtuele burger maakt deel uit van verschillende gemeenschappen en kan zichzelf op verschillende manieren manifesteren, afhankelijk van de gemeenschap op dat moment.

De toekomst van gisteren.

Anderzijds gaat de vergelijking tussen de virtuele gemeenschap en de democratie van het oude Athene heel wel op. Elke virtuele burger heeft immers de mogelijkheid zijn stem direct te laten horen in de massale en mondiale volksvergadering van de virtuele gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt. Als die gemeenschap er tenminste voor heeft gekozen op deze wijze de besluitvorming gestalte te geven. In andere gemeenschappen, waarvan diezelfde burger ook deel uitmaakt, kan de besluitvorming echter op een volledig andere wijze vormgegeven zijn.

Zo zouden op het Internet naast elkaar talloze gemeenschappen kunnen bestaan met elk hun eigen karakteristieken en omgangsvormen, geheel afhankelijk van de manier waarop zij ontstaan zijn en zich ontwikkeld hebben. In die zin kan naast het beeld van de Atheense democratie even zo goed het beeld van het maatschappelijk contract van Hobbes, van Locke of van Rousseau geprojecteerd worden in de onderlinge verschillen die zo kenmerkend voor hen zijn.

De natuurtoestand

Overeenkomst tussen deze filosofen is in elk geval dat zij het ontstaan van de geordende samenleving, de staat, proberen te verklaren vanuit een gefingeerde beginsituatie, de zogenaamde natuurtoestand, waarin mensen op natuurlijke wijze leven zonder dat er van een centraal gezag sprake is. In hun verdere uitwerking verschillen de drie filosofen echter van elkaar. Wij beperken ons in het korte bestek van dit rapport tot Hobbes en Rousseau.

In de opvatting van Hobbes is de natuurlijke mens gericht op het behoud van het eigen leven en heeft hij de vrijheid om alles te doen wat naar eigen oordeel het meest daartoe geëigend is. Rousseau kenschetst de mens in de natuurtoestand meer in zijn directe relatie tot andere mensen (primair: het gezin) waaruit een natuurlijk gevoel van mededogen spreekt.

Gevolg van deze verschillen in uitwerking van de natuurtoestand is dat de vorming van de staat bij beiden ook op verschillende gronden plaatsvindt. De overeenkomst is dat dit gebeurt door middel van een contract tussen alle individuen in de gefingeerde natuurtoestand. De inhoud van het contract is echter verschillend en dat is op zijn beurt weer bepalend voor de te ontstane staatsvorm. Zo voorkomen de op zichzelf gerichte individuen bij Hobbes een mogelijke oorlog van allen tegen allen door in het contract bijna al hun individuele rechten af te staan aan de absolute monarch. Deze ziet erop toe dat iedereen zich aan het contract houdt, waardoor orde en rust ontstaat.

Bij Rousseau wordt het handelen van de staat bepaald door de *volonté générale*, de algemene wil, die uitdrukt wat ieder individu in zijn hart echt wil, los van alle individuele eigenbelang. Deze algemene wil wordt het best kenbaar gemaakt in een volksvergadering waarin ieder zijn stem uitbrengt en zijn stemgedrag laat bepalen door overwegingen van algemeen belang. Uiteindelijk komt ook Rousseau echter uit bij een representatieve overheid die onder andere dit algemene belang bewaakt en het geweldsmonopolie heeft. Als vanzelfsprekend heeft deze overheid niet de gestalte van de absolute monarch van Hobbes, maar komt hij veel dichterbij onze huidige vertegenwoordigende democratie.

De virtuele 'natuur'toestand

Waarom deze uitwijding over de ontwikkeling van de staat in de gedachten van deze filosofen? Omdat de parallel tussen de 17^e eeuwse fictie van de natuurtoestand en de bijna 21^e eeuwse feitelijkheid van het ontstaan van virtuele gemeenschappen op het Internet zich onmiskenbaar opdringt.

Als het Internet zich in een verdere toekomst zal gaan ontwikkelen tot een intermediair voor ook de andere dan de visuele en auditieve indrukken, dan kan elk individu op alle zintuiglijk mogelijke wijzen in contact treden met elk ander individu. Elk individu zal zo een spin kunnen zijn in het web van de digitale wereld, zijn plaats in het centrum van deze wereld kunnen innemen en zelf bepalen hoe hij deze plaats invult: de virtuele 'natuur'toestand. Voor de meesten zal dit betekenen dat zij tot die virtuele gemeenschappen toetreden of die gemeenschappen oprichten, waarmee zij een natuurlijke band voelen, waarnaar hun interesse uitgaat of waarin zij zich simpelweg thuis voelen.

De interne ordening van die gemeenschappen kan zich op diverse wijzen voltrekken net zoals dat momenteel het geval is in de verschillende MUDs en afhankelijk van de wijze waarop virtuele mensen zich in hun virtuele natuurtoestand gedragen. Daaruit kan zich dan een gemeenschap vormen naar het voorbeeld van Hobbes of Rousseau. Maar net zo goed kan een gemeenschap zich aan de knoet van een dictator onderwerpen, of kunnen haar leden weten dat zij voortdurend in de gaten worden gehouden (het panopticum, zie: Rheingold,

(1994), H. 10), Big Brother kan zich manifesteren, het fascisme of de Atheense democratie. En al die verschillende en verschillend geordende gemeenschappen leven naast elkaar, terwijl hun leden met een al dan niet wisselende identiteit in meerdere gemeenschappen tegelijk zouden kunnen participeren.

Dat nu is precies het verschil met de opvatting die uit het hierboven aangehaalde citaat van de Atheense democratie spreekt. In deze opvatting wordt de historische praktijk van de Atheense democratie immers op het Internet geprojecteerd en krijgt de democratische samenleving in het ICT-tijdperk gestalte vanuit een staatsconcept, dat in essentie gebaseerd is op een fysiek bepaalde samenlevingsvorm. In onze ogen is dat echter juist geen kenmerk van de zich ontwikkelende gemeenschappen op het Internet. Zij kennen in het geheel geen fysieke begrenzingen meer, omdat deze vervlogen zijn in de virtualiteit van het Internet. Daarom achten wij de fictie van de 17^e eeuwse natuurtoestand meer van toepassing op het ontstaan van de virtuele gemeenschappen dan de historische praktijk van de Atheense democratie, die in dit opzicht immers volledig voorbij gaat aan de eigenstandige ontwikkeling van de virtuele mens en zijn virtuele gemeenschap.

Toch moeten we ook uitkijken met deze uitspraak. Wij doen in omgekeerde zin immers precies hetzelfde. Als we onze aandacht alleen richten op het eigenstandig ontstaan van virtuele gemeenschappen, gaan wij op onze beurt weer voorbij aan het gegeven dat de virtuele mens tegelijk ook een fysieke hoedanigheid heeft en in die hoedanigheid moet eten en drinken en deel uitmaakt van een fysiek bepaalde leefgemeenschap.

Mogelijk ligt hier de crux van de problematiek in het denken over het Internet van de toekomst: in de botsing tussen de bestaande fysieke en de komende virtuele werkelijkheid. In het ene geval beschouwen we het Internet van buitenaf, dat wil zeggen vanuit de fysieke realiteit van de huidige dag. We zien het dan als een instrument dat we kunnen gebruiken ten dienste van de fysieke wereld waarin we leven. Als instrument kan het er bijvoorbeeld toe bijdragen onze huidige democratische staatsvorm op een andere (mogelijk betere) wijze gestalte te geven: de vertegenwoordigende en de directe democratie. In het andere geval beschouwen we de ontwikkelingen op het Internet van binnenuit en zien we dat het geheel nieuwe op zichzelf staande werkelijkheden en gemeenschappen kan genereren.

Wij achten het van belang dat dit laatste niet wordt onderschat. Zelfs als de virtuele gemeenschappen op het Internet zich (onder invloed van markt of overheidsbemoeienis) niet zo vrij zullen kunnen ontwikkelen als de MUDs tot nu toe, dan nog moge duidelijk zijn dat zij van invloed zullen zijn op de wijze waarop onze fysieke gemeenschap van dit moment gestructureerd is. Er is

immers meer aan de hand op het Internet dan de vorming van virtuele gemeenschappen alleen.

Verwijzingen naar het Internet

De mondiale volksvergadering van de virtuele gemeenschap komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de Internet Relay Chat (IRC): <www.irchelp.org>.

Meer over Hobbes, Rousseau en het sociale contract is te vinden in The Internet Encyclopedia of Philosophy: <www.utm.edu/research/iep>.

4.4 De virtuele mens

‘Cyberspace is a physically inhabitable, electronically generated alternate reality, entered by means of direct links to the brain – that is, it is inhabited by refigured human ‘persons’ separated from their physical bodies, which are parked in normal space.’ (Stone (1992), p. 609-610, geciteerd naar Frissen (1996), p. 250).⁹

Wat is de virtuele mens? Hoe ziet de virtuele mens van de toekomst eruit? De Big Brother toekomst die George Orwell in zijn befaamde boek *Nineteen eighty four* beschreef, bleek veertien jaar geleden slechts zeer ten dele werkelijkheid te zijn geworden. De angst voor de stoomlocomotief aan het eind van de vorige eeuw bleek eveneens ongegrond. De melk van de koeien, die tegenwoordig de langs hun weiden voortrazende treinen gemoedelijk aanstaren, is er immers tegen de voorspellingen in niet zuurder van geworden. En een reis om de wereld kan in tegenstelling tot wat Jules Verne ervan dacht in veel minder dan tachtig dagen worden afgelegd, afhankelijk van het vervoermiddel dat de moderne mens kiest. Waarmee we maar willen zeggen dat wij zeker niet pretenderen de toekomst te kunnen voorspellen. Het enige wat wij in het hiernavolgende doen, is ingaan op de mogelijke consequenties die ICT-ontwikkelingen hebben voor de virtuele mens. Wij stippen in het korte bestek van dit rapport een paar punten slechts summier aan.

De verdichting van de ruimte die door de ontwikkeling van ICT steeds verder zal toenemen, biedt de virtuele mens ongekende mogelijkheden. Hij is immers in staat om vanuit elke plek in de fysieke wereld (*In Real Life* of afgekort *IRL*) in contact te treden met iedereen elders. Zijn interactiviteit heeft daarmee de potentie van een alomtegenwoordigheid, waarvan hij het middelpunt, het mondiale centrum, is. Tegelijk echter is hij als centrum nergens aanwijsbaar, omdat niet te achterhalen valt waar hij zich bevindt. Het is voor het verzenden van *bits* immers in principe irrelevant, waar de persoon, die ze in beweging zet,

⁹ De oorspronkelijke definitie is terug te vinden in de roman *‘Neuromancer’* van William Gibson uit 1984.

zich *IRL* ophoudt. Maar het gaat nog verder, want ook de plaats waar deze persoon zich virtueel ophoudt, doet er niet toe. In het gewone virtuele leven is er zelfs geen sprake meer van ‘plaats’. Alle ruimtelijkheid is verdwenen.

De grenzen van de virtuele ruimte zijn niet fysiek bepaald, maar slechts afhankelijk van het al dan niet aangaan van contacten tussen virtuele individuen onderling. De enige voorwaarde is dat het aantal individuen voldoende kritische massa heeft om een gemeenschap te vormen. En daarvoor geeft het Internet een vrijwel volledige garantie.

Iets soortgelijks als voor de ruimtelijke verdichting, geldt voor de verdichting van tijd. De *volledig* interactieve communicatie van de virtuele mens vindt dan wel door tussenkomst van het Internet plaats, maar deze tussenkomst heft zichzelf vanuit het perspectief van tijd geheel op in tegenstelling tot alle andere communicatiemiddelen. De temporele afstand in die communicatie is immers tot vrijwel niets beperkt en onmiddellijk.

Zo staat de virtuele mens in een grotendeels door hemzelf bepaalde of verkozen, virtuele werkelijkheid. Maar wie is hij? Want zelfs zijn identiteit kan variëren. De uitvinding van de boekdrukkunst zorgde ervoor dat het collectief geheugen van de mens *IRL* gestalte kon krijgen. De opkomst van radio en televisie maakte het mogelijk om tijd en ruimte te verdichten. De ontwikkelingen op ICT-terrein gaan echter nog verder en brengen zelfs de van oudsher vertrouwde en eenduidig bepaalde identiteit van het individu tot virtueel verval (Rheingold, (1994, H.5).

Op het Internet is het voor iedereen mogelijk welke identiteit dan ook aan te nemen. Niet alleen speelt de ‘*gender*’ geen rol meer (in tegenstelling tot de klassieke Atheense democratie, waar de vrouw immers niet tot de categorie ‘burger’ behoorde), het is zelfs mogelijk om een virtuele persoon te huren bij een daartoe speciaal ingerichte verhuurfirma. Deze virtuele persoon kan een aantal taken op zich nemen (zoals bijvoorbeeld die van receptionist van een *website*).

Individen in een virtuele gemeenschap kunnen elkaar slechts herkennen aan de representatie van de aangenomen identiteit. En welk ‘ik’ daarachter schuilgaat, laat zich slechts raden, ook als dat ‘ik’ zich in alle eerlijkheid bekend maakt. De mogelijkheid, zoals die eerder in het sfeerbeeld geschetst werd, dat iemand zijn buurman *IRL* minder goed kent dan in diens virtuele identiteit, is zeker niet ondenkbaar. En als die buurman zich in de virtuele wereld als zodanig bekend maakt, dan zijn er geen fysieke mogelijkheden om dat te controleren. De in het fysieke leven zo broodnodige zintuiglijke waarneming werkt in de virtuele wereld niet als een middel om waarheid en schijn van elkaar te onderscheiden. Alle informatie zal immers manipuleerbaar zijn. Gekoppeld aan de gigantische

informatievoorziening die het Internet biedt en de vragen die de betrouwbaarheid van deze informatie oproept, geeft dit enig zicht op de problematiek die hiermee gepaard gaat. De term *disinformocracy*, samengesteld uit *disinformation* en *democracy* (Rheingold (1994), H.10) drukt deze verwarring van het individu in de virtuele gemeenschap treffend uit. Nooit weet hij met zekerheid of de representatie die hij tegenkomt, is zoals hij zich voordoet of wat hij zegt te zijn. En nooit weet hij of de informatie die hij tegenkomt, verzonnen is of niet.

Als ICT-ontwikkelingen de mogelijkheid scheppen dat de individuele zintuigen zich in de virtuele wereld van de toekomst bijna tot in het oneindige kunnen verlengen, zijn de effecten daarvan (ook los van de vraag naar waarheid en schijn) nauwelijks te overzien. Het is nu al mogelijk om virtueel een bezoek te brengen aan het Louvre in Parijs en het zal in de toekomst mogelijk zijn om in de gestalte van een driedimensionale projectie deel te nemen aan een virtuele vergadering met deelnemers van over de hele wereld, die allen *in real life* thuis zitten.

Betekent deze verlenging van de zintuigen dat in de wereld van de toekomst het oude dualisme van Descartes, dat lichaam en geest zo substantieel van elkaar scheidde, weer opnieuw maar nu in een andere gedaante de kop opsteekt? Het eindige, sterfelijke lichaam in de fysieke wereld; de vrijwel oneindige geest in de virtuele werkelijkheid? De fysiek-virtueel gespleten persoonlijkheid? We kunnen er slechts naar gissen.

Hoe zal de virtuele mens een moraal vinden? Bestaat deze uit de gewoonten en gebruiken van de virtuele gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt en trekt hij deze moraal als een jas uit als hij een andere gemeenschap binnenstapt? Zal er in de virtuele wereld dan helemaal geen sprake meer zijn van een omvattender en samenhangende moraal? En indien wel, hoe zal de verhouding dan zijn tussen de moraal in de fysieke werkelijkheid en die van de virtuele wereld? Als we goed kijken zien we nu al een begin van het door elkaar lopen van beide. Aan de criminaliteit, het bedrog en de misdadigheid die zich thans niet alleen in de fysieke werkelijkheid maar ook op en over het Internet voordoen, lijkt immers nauwelijks een halt vanuit die fysieke werkelijkheid toegeroepen te kunnen worden. Terwijl, omgekeerd, de criminaliteit in de fysieke wereld dankzij het Internet eenvoudiger zou kunnen worden aangepakt. Wat gaat dit voor de toekomst betekenen? We kunnen er, opnieuw, slechts naar gissen, maar het moge duidelijk zijn dat wij menen dat er wel degelijk iets aan de hand is op het Internet van de toekomst.

Met de opkomst van de virtuele mens en zijn virtuele gemeenschap komt volgens ons een groot aantal van de vanzelfsprekendheden waarvan we op de dag van vandaag uitgaan, in een ander, zo niet problematisch, daglicht te staan:

tijd en ruimte, waarheid en schijn, individualiteit en identiteit, staat en gemeenschap, moraal, fysieke en virtuele werkelijkheid. En dan hebben we het niet eens gehad over de invloed die de mondiale communicatie op de ontwikkeling van de taal zal hebben.

Het is echter niet onze bedoeling om met de vragen, waarmee we hier eindigen, een angstvisioen te schetsen van de toekomst. Integendeel, het enige waar we de aandacht op willen vestigen is dat er op het Internet meer aan de hand is dan alleen de zoveelste nieuwe technologische ontwikkeling. Wij menen dat er met deze ontwikkeling terdege rekening gehouden moet worden en dat zij (vooral ook) begrepen moet worden vanuit de eigen karakteristieken, die mogelijk en in onze ogen waarschijnlijk van fundamentele invloed zullen zijn op de maatschappelijke verhoudingen.

Bij deze constatering echter kunnen we het niet laten. Het zou immers te eenvoudig zijn om alleen maar enige beelden te schilderen van een mogelijke toekomst zonder te proberen om vanuit die beelden een relatie naar het heden te leggen. Als de ontwikkeling van ICT daadwerkelijk consequenties zal hebben in de lijn(en) die we beschreven hebben, dan is een bezinning daarop niet alleen noodzakelijk maar ook zeer urgent. En als er één instantie is waar een dergelijke reflexie zou moeten plaats vinden, dan is dat in onze ogen de overheid wel. Niet alleen vanwege de rol die zij in de samenleving speelt, maar vooral ook omdat de ontwikkelingen die wij beschreven hebben, juist de overheid in haar diepste wezen raakt.

Verwijzingen naar het Internet

Dat er op het Internet meer aan de hand is dan de zoveelste technologische ontwikkeling hebben we in de voorgaande verwijzingen naar het Internet reeds laten zien, bijvoorbeeld aan de hand van de MUDs.

Het Louvre is 24 uur per dag geopend op:

millenium.cs.ucla.edu/lk/presentations/facultylecture/canned-html/weblouvre.html.

Over het uitzendbureau op het Internet voor virtueel personeel is meer informatie te vinden op www.amcity.com/tampabay/stories/040698/story8.html.

Digital personnel is volgens de bedenker Cliff Gross een logische stap in de ontwikkeling van het Internet: 'Als je naar een homepage van een bedrijf gaat dan wil je liever met iemand praten dan alleen maar tekst lezen. Het is het verschil tussen een telefoonnummer opzoeken in een telefoonboek en iemand vragen wat het nummer is.'

5 Internet (ICT) en het politieke proces

5.1 Sfeerbeeld

Het is woensdagmiddag. De glazen draaideur van het parlamentsgebouw schuift langzaam voor ons uit. Ingang Lange Poten. Eenmaal binnen zien we uit op de portiersloge. Links en rechts ervan zijn glazen deuren zichtbaar. De portier roept ons terug. ‘Nee, u kunt niet zo maar doorlopen. Heeft u een afspraak?’ Die hebben we: een interview met een lid van de Tweede Kamer in verband met ons onderzoek. We noemen zijn naam. ‘Momentje, ik zal bellen. Neemt u plaats.’ Het wachten duurt. Ter ontspanning slaan we een groot formaat kleurenbrochure open: “Oudbouw Nieuwbouw Tweede Kamer”. Vele prachtige foto’s die de verwevenheid van het oude en het nieuwe illustreren. Bij elke foto een bijschrift, waarin de functionaliteit en de geschiedenis van de ruimte of de bedoeling van de architect uiteen worden gezet:

‘Oud en nieuw

De ruimte tussen de bebouwing aan het Binnenhof en aan de stadskant is overkapt met een glazen dak. Hieronder bevinden zich de nieuwbouw en alle verkeerswegen die het gehele gebouwencomplex [...] met elkaar verbinden. Oud en nieuw zijn ingenieus met elkaar verweven. Dwars door de Schepelhal loopt op straatniveau de doorgang van de Spuipoort.

Spuipoort

De belangrijkste verbinding tussen Binnenhof en stad moest volgens de architect gemarkeerd worden. Hier treft men tussen de oude pandjes van de Hofcingel en de nieuwbouw een gevel aan van zwart marmer met daarin een roosvenster [...]. De straat loopt in een glazen tunnel dwars door het Tweede Kamergebouw heen.’

We vouwen de brochure zorgvuldig samen en informeren bij de portier of iemand zich al gemeld heeft om ons op te halen. ‘Nee, nog niet,’ antwoordt hij vriendelijk, ‘ik zal nog eens bellen.’ We nemen weer plaats. Met enige regelmaat lopen allerlei mensen langs de portier door de rechterdeur de besloten ruimte van het gebouw binnen. Zij zijn in het bezit van een magneetkaart, die de deur moeiteloos voor hen ontsluit. Voor degenen die van binnen naar buiten willen, is een druk op een daarvoor speciaal aangebrachte knop voldoende. Maar is zo iemand eenmaal buiten en wil hij weer naar binnen, dan moet de magneetkaart opnieuw worden opgediept. Behalve als de portier het in de gaten heeft en de betreffende persoon kent, want ook hij kan met een druk op de knop de toegangsdeur automatisch openen.

Eindelijk komt er iemand op ons af: de fractiemedewerker van het Kamerlid dat we mogen interviewen. ‘Sorry,’ verontschuldigt hij zich na ons de hand te hebben gedrukt, ‘maar ‘t is ook wel een eindje lopen hier naartoe’. We hebben begrip voor hem en lopen vol trots met hem mee door de nu ook voor ons volledig opengezwaaide deur, terwijl we de portier vriendelijk toeknikken. Op de revers van onze jas prijkt de sticker die we van hem hebben gekregen en die voor de duur van ons verblijf hier onze legitimiteit garandeert en onze identiteit bepaalt. Een grijze sticker met in witte letters het woord ‘Bezoeker’.

5.2 Inleiding

Nieuw en oud, glas en steen, ICT en het politieke proces. Het kan niet anders dan dat de vergelijking zich als vanzelf manifesteert. Is het niet zo dat de manier van werken in de oude gebouwen van de Tweede Kamer de afgelopen honderdvijftig jaar nauwelijks enige wijziging heeft ondergaan en is het steen van die gebouwen daar niet de uitdrukking van? Komt dit niet juist in een helder daglicht te staan door de transparantie van het glas in het moderne gebouw, waardoorheen het steen van de oude gebouwen zichtbaar wordt? Het steen dat in zijn eigen beslotenheid ondoordringbaar is? Kan de confrontatie van glas en steen in de fysieke werkelijkheid van het parlamentsgebouw niet opgevat worden als een verwijzing naar de confrontatie tussen de moderne ontwikkelingen op het gebied van ICT en de nauwelijks gewijzigde werkwijze van de Tweede Kamer?

Het is glas waarop het Internet van de toekomst zich zal voltrekken. En het is het Internet van de toekomst dat de communicatie van de burgers onderling en tussen de overheid en de burgers zal vormgeven en bepalen. De ontwikkelingen die we thans op het Internet zien, zullen zich voortzetten en zij zullen zich niet aanpassen aan de werkwijze van de Tweede Kamer. En dus blijft er niets anders over dan te anticiperen op het omgekeerde. In die zin loopt de glazen overkapping van het parlamentsgebouw feitelijk vooruit op wat er noodzakelijkerwijs nog in het politieke proces van onze tijd moet plaatsvinden: de interferentie tussen glas en steen. Op dit moment is van die interferentie nog niet zoveel te zien. Het lijkt wel alsof het glas van de overkapping eerder werkt als een spiegel, waarop zowel de ontwikkelingen van ICT als de ermee gepaard gaande, toenemende communicatie vanuit de burgers naar het parlement teruggekaatst worden.

‘De halfronde Wandelgang, achter de plenaire zaal, is vanaf de Hofplaats goed te zien. De architect heeft willen aangeven dat de Tweede Kamer als centrum van de democratie open staat voor de buitenwereld.’

De zaal ligt echter te hoog om van buiten uit op de ruiten ervan te kunnen tikken.

Naast deze zaal bevinden zich de 22 zalen waar de commissievergaderingen worden gehouden. Deze zijn, net zoals de plenaire zaal, zowel vanuit de besloten als vanuit de openbare ruimte te betreden en verbeelden zo de kern van het politieke proces tussen overheid en maatschappij. De grens tussen beide, tussen burgers en politici, is in deze zalen als het ware virtueel geworden. Echter als een burger hem overschrijdt, wordt hij op gepaste wijze teruggewezen door een bode.

Misschien is de gegeven metafoor te ver doorgevoerd en misschien gaat hij ook slechts ten dele op, maar hij maakt wel duidelijk waaraan wij in dit laatste hoofdstuk aandacht willen besteden. Als de ontwikkelingen op het gebied van de informatie- en communicatietechnologie inderdaad van zo'n wezenlijke betekenis zijn voor de samenleving en voor de maatschappelijke verhoudingen daarbinnen, zoals wij in het voorgaande hebben trachten aan te geven, dan zal de Tweede Kamer zich als eerste actor binnen deze verhoudingen daarop moeten voorbereiden. Als de meest wezenlijke constanten in deze verhoudingen, namelijk de intermenselijke communicatie en het intermenselijk contact, zich fundamenteel wijzigen, dan wordt het hart van onze parlementaire democratie geraakt. Dan zal het *parlementsgebouw* in een verdere toekomst niet meer het centrum van deze democratie kunnen zijn.

5.3 Internet (ICT)

'Intussen leidt [...] de vergaande informatisering van de samenleving wel tot aanzienlijke verandering van culturele perspectieven. Meervoudige werelden, en verschillende tijdsperspectieven, met nieuwe problematiek als gevolg. Het netwerk lijkt bij uitstek een arrangement, dat intern hoge eisen stelt aan procedurele rationaliteit. De inclusie in een netwerk vergt, dat men de codes volgt van interactie die zijn gevormd. De knooppunten in een netwerk mogen er geen eigen, specifieke substantiële waarden op na houden, die de interactie tussen de knooppunten belemmeren.'

(R.J. in 't Veld (1997), p. 23).

In de voorgaande hoofdstukken hebben wij de ontwikkelingen op het gebied van ICT (en meer specifiek het Internet) afgezet tegen het politieke proces. Ten aanzien van het Internet hebben we een onderscheid gemaakt tussen een instrumentele en een fundamentele opvatting; ten aanzien van het politieke proces een onderscheid tussen vertegenwoordigende en directe democratie. Het laatste onderscheid werd ingegeven door de gedachte dat de ICT-ontwikkelingen de burger meer en meer de mogelijkheid geven zichzelf te

vertegenwoordigen. Op grond van de gemaakte onderscheidingen hebben we vervolgens een drietal toekomstbeelden beschreven. De relatie tussen deze beelden kan als volgt in een figuur worden samengevat:

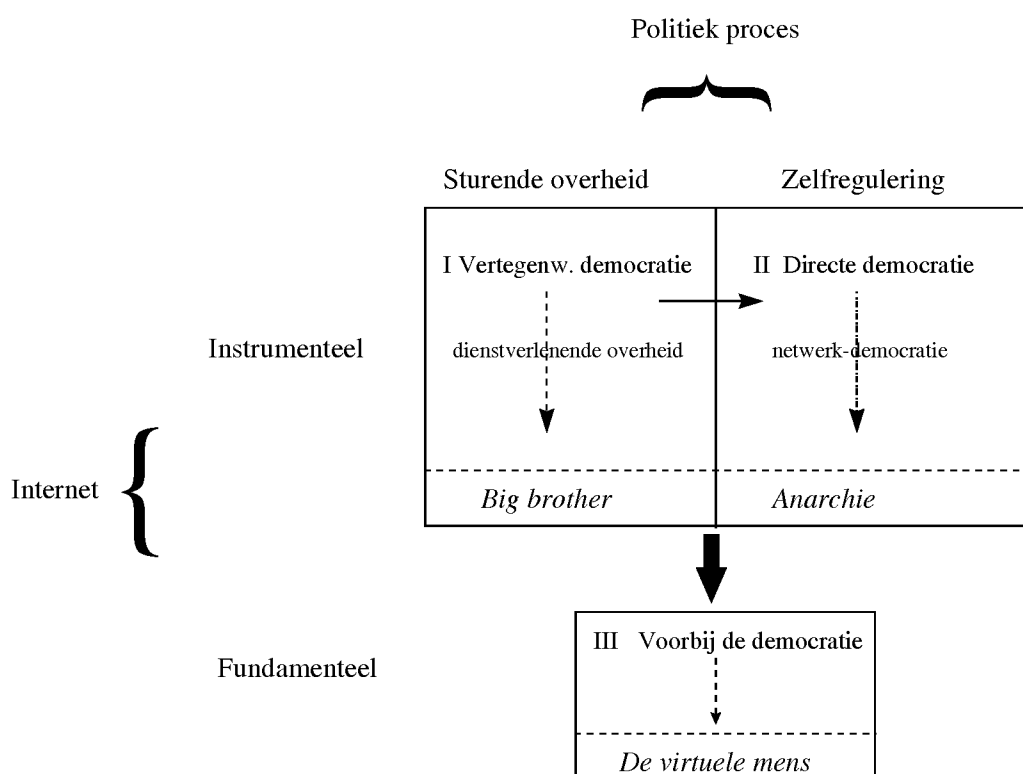


Fig. 4: Relatie tussen de toekomstbeelden

De mogelijke ontwikkelingsrichtingen van het politieke proces onder invloed van de ontwikkelingen van het Internet en ICT komen in deze figuur compact naar voren. Als uiterste consequentie van de directe democratie (alle sturingsmacht bij de burgers) spraken wij in paragraaf 3.3 van ‘anarchie’¹⁰. Als uiterste consequentie van de vertegenwoordigende democratie (alle sturingsmacht bij de overheid) kunnen we spreken van een ‘Big Brother’-maatschappij. De ‘virtuele mens’ is op zijn beurt de uiterste consequentie van de fundamentele invloed die ICT op de samenleving zou kunnen hebben.

Over de verwerkelijking van de drie beelden in de toekomst spreken wij ons hier niet uit. Evenmin geven wij aan welke ervan onze voorkeur zou hebben.

¹⁰ In de oorspronkelijke betekenis van ‘de toestand waarbij alle overheidsgezag ontbreekt’.

Wij hebben ze slechts geschetst als mogelijke en plausibele ontwikkelingsrichtingen. Dat is ook de reden waarom wij nergens gekozen hebben voor een beschrijving van een beeld in zijn uiterste consequentie. Zouden we dat wel hebben gedaan, dan zouden we daarmee de andere opties buitengesloten en de plausibiliteit van de beelden zelf ondermijnd hebben. Onze beschrijvingen van de ‘dienstverlenende overheid’ (de burger als consument) en de ‘netwerk-democratie’ (de geëngageerde burger) bevinden zich dan ook ergens in het midden van de glijdende schaal die de interferentie tussen het Internet en het politieke proces kan opleveren.

Hetzelfde geldt voor de relaties tussen de beelden. Ook hier laten we ons niet uit over de werkelijkheidswaarde ervan. De pijl tussen vertegenwoordigende en directe democratie geeft enkel aan dat een dergelijke overgang mogelijk is. Een pijl in omgekeerde richting is afwezig; eenvoudig omdat de realiteit van het heden (althans tenminste in Nederland) de vertegenwoordigende democratie is. Zo ook drukt de pijl naar het beeld van ‘voorbij de democratie’ geen noodzakelijkheidsrelatie uit. Hij geeft enkel aan dat in de fundamentele opvatting dit beeld bereikt zou kunnen worden, al dan niet rechtstreeks vanuit de vertegenwoordigende democratie.

Afhankelijk van het standpunt dat ingenomen wordt ten opzichte van de invloed van het Internet op de (Nederlandse) samenleving, wordt het ene beeld meer nadrukkelijk naar voren geschoven dan het andere. Dat blijkt uit de diverse discussies die momenteel op dit punt in de samenleving gaande zijn en uit de standpunten die de verschillende auteurs op dit gebied innemen. Waar Frissen (*De Virtuele Staat* (1996)), om maar enige voorbeelden te geven, het toekomstbeeld schetst van de virtuele staat, beschrijft Kuitenbrouwer (NRC, 30 mei 1998) de pogingen van landen als China en Singapore om het Internet zwaar onder controle te houden, en ziet Bullinga (1995) op zijn beurt mogelijkheden voor invoering van de directe democratie. Al deze discussies worden met en door elkaar gevoerd en alle hebben ze gemeen, hoe verschillend de uitkomsten ervan ook mogen zijn, dat ze de invloed van de ontwikkeling van het Internet en ICT op de samenleving serieus nemen. Het is goed hier even bij stil te blijven staan.

Communicatie, informatie en meer

De invloed van ICT-ontwikkelingen heeft in elk geval betrekking op de wijze waarop informatie en communicatie in de samenleving van de toekomst gestalte kunnen krijgen. We gaan hieronder op beide in, waarbij we overigens abstraheren van de belangrijke problematiek van de *have's* en *have not's* ten aanzien van de beschikbaarheid van computers en de aansluiting op het Internet.

De ontwikkelingen in communicatie betreffen tenminste zowel de interactiviteit, de tijdloosheid als de grenzeloosheid ervan. In potentie krijgt

elke burger van elke staat immers de mogelijkheid om direct met elke andere burger (of groepen van burgers) van elke andere staat te communiceren.

Dit heeft consequenties voor de massaliteit en de complexiteit van de communicatie. Niet alleen neemt het aantal participanten drastisch toe, maar datzelfde kan gelden voor de actie en reactie in de meningsvorming. En dat kan op zijn beurt weer leiden tot een sterke vervlakking van de inhoud (denk bijvoorbeeld aan *chatboxes*), maar tegelijk ook een sterke verdieping ervan geven (bijvoorbeeld in *newsgroups*). Ook is het mogelijk dat er een de-hiërarchisering of horizontalisering van de communicatie ontstaat, aangezien iedereen door een ander aangesproken kan worden.

De ontwikkelingen in informatie hebben op zijn minst betrekking op de structuur, de beschikbaarheid en de inhoud ervan. In potentie is immers alle informatie in digitale vorm op te slaan en voor iedere burger beschikbaar. Gedigitaliseerde informatie is echter ook zeer sterk manipuleerbaar.

Hierdoor zal de informatie massaler en complexer worden. De hoeveelheid voor iedereen beschikbare informatie neemt immers drastisch toe (*free flow of information*) en er kan een schier eindeloze reeks van relaties tussen worden aangelegd (*hyperlinking* of doorklikbaarheid). Dit heeft consequenties voor zowel het aanbod als de ontsluiting ervan. Iedereen kan de informatie waarover hij wenst te beschikken naar zich toe halen (*pull*), waardoor hij onafhankelijker wordt van het toevallige aanbod aan informatie (*push*). Maar tegelijk kan iedereen ook de informatie die hij wenst aanbieden. Dat betekent dat, vanwege de massaliteit van de informatie, de afhankelijkheid van het gericht kunnen zoeken groter wordt (selectie; *search engines*) en dat de aangeboden informatie zich daarnaar zal gaan richten.¹¹ Bovendien wordt voor alle informatie de vraag relevant of zij waar en betrouwbaar is. De aanwijsbare herkomst van de informatie en de bronbetrouwbaarheid zijn daarmee van groot belang.

Brengen we de ontwikkelingen in communicatie en informatie bij elkaar en voegen we daar bovendien nog de verdergaande multi-medialisering van de samenleving aan toe, dan ligt de conclusie voor de hand dat de samenleving hierdoor diepgaand zal worden beïnvloed op tal van aspecten. Om hierin niet al te ver te gaan en (opnieuw) uit te monden in virtuele werelden met virtuele mensen, noemen we er, zonder commentaar, slechts enkele van: veranderingen in sociale verbanden, in cultuur, in patronen van normen en waarden, in machtsverhoudingen, in produktieverhoudingen en in economisch verkeer.

Wellicht bieden de kinderen van onze huidige samenleving ons de helpende hand bij onze argumentatie over de ontwikkelingen in de toekomst. Het is

¹¹ Het beschikbaar stellen van informatie in gedigitaliseerde documentvorm zal bijvoorbeeld meer en meer ruimte maken voor vormen van informatie die erop gericht zijn dat de gezochte informatie gevonden wordt.

immers opmerkelijk met hoeveel gemak zij met computers en de gedigitaliseerde wereld van het Internet omgaan. Hoe snel zij informatie opnemen en verwerken; hoe eenvoudig zij in *chatboxes* met elkaar in wisselende samenstelling communiceren en hoe gemakkelijk zij de grens tussen ware en onware informatie overschrijden. Kinderen zijn er bijvoorbeeld bedreven in om *zappend* meerdere tv-programma's tegelijk te bekijken en te volgen. Een vaardigheid die door de meeste ouderen niet ontwikkeld kan worden en die misschien essentieel is om in de overvloed van informatie en communicatie overeind te blijven. Terwijl ouderen vooral tekstueel zijn ingesteld, kunnen kinderen over het algemeen veel beter overweg met beelden en grafische communicatie. En waar ouderen aan kinderen om tekst en uitleg vragen over hoe zij dat toch allemaal met die computer doen, is het simpele antwoord meestal: 'Dat zie je toch. Gewoon zo!', waarop de vingertjes zich weer onnavolgbaar snel over het toetsenbord voortbewegen.

5.4 Het politieke proces

'De vraag is niet of wij de merkwaardige omwenteling, welke de nijvere wereld door de toepassing van machines ondergaan heeft, goed- dan afkeuren, of wij ze zullen aannemen dan verwerpen. De omwenteling is gebeurd; hare gevolgen werken voort, en zijn op lang na nog niet tot rijpheid gekomen (...) Dan is het van grootste belang, ons met den stroom van zulk eene gebeurtenis niet blindelings en werkloos te laten afdrijven; maar haar met kennis en inzicht van den beginne toe te lichten, en waakzaam gestadig op zijde te blijven. Dit geeft ons de bevoegdheid om te handelen, wanneer noodig en tijd is; dit verleent ons de magt om te regeren, waar wij anders minder dan werktuig zouden zijn.'
(J.R.Thorbecke, 1830. Geciteerd naar NOTA, (1993), p.7).

'Oplossingen komen er altijd. Ook zonder overheidsbeleid zal de samenleving zich ordenen en zal de nationale staat zich transformeren. De vraag is hier echter of de staat zich transformeert met alerte en doordachte oplossingen, of zich speelbal laat maken van de ontwikkelingen.'
(WRR (1998), p. 113).

'De grootste Big Brother staat in toenemende mate hulpeloos tegenover communicatie-technologie. Informatie is de zuurstof van de moderne tijd.'
(Ronald Reagan, 1989. Geciteerd naar NRC-Handelsblad (30 mei 1998)).

De kinderen van nu zijn de parlementariërs van de toekomst. Wat voor parlement zullen zij aantreffen als wij thans inderdaad onder de invloed van ICT een omwenteling in de samenleving meemaken, waarvan de gevolgen op lange na nog niet tot rijpheid zijn gekomen? Om daar enig zicht op te krijgen is het

wellicht zinvol te bezien welke invloed ICT heeft op de plaats die het parlement in de samenleving inneemt. Als hulpmiddel daartoe schetsen wij deze plaats op simpele wijze in de volgende figuur:

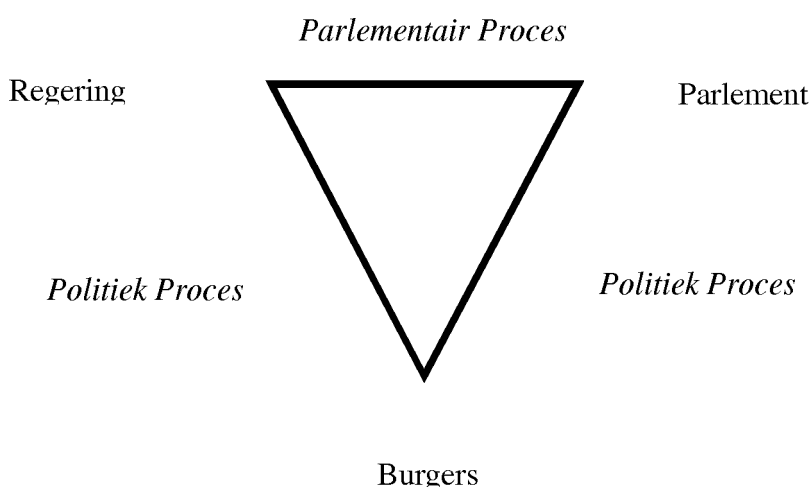


Fig. 5: Regering, parlement en burgers

Ter onderscheiding van het politieke proces dat de relatie tussen overheid en samenleving aangeeft, spreken wij in deze figuur van het parlementaire proces om de relatie tussen parlement en regering aan te duiden. Onder ‘burgers’ verstaan wij niet enkel het geheel van individuele burgers, maar eveneens maatschappelijke groeperingen als belangenorganisaties, instellingen, bedrijven e.d.

Voorbeelden

De invloed van de ontwikkelingen van ICT heeft betrekking op elke zijde van de driehoek en wijzigingen in één zijde van de driehoek zullen effecten hebben op elk van de beide andere zijden. Deze wijzigingen betreffen zowel de inhoud van het proces als het proces zelf. Bovendien is het van belang te constateren dat zij zowel de communicatie- als de informatieverhoudingen beïnvloeden. Mogelijk zal in een verdere toekomst de driehoek 180° gedraaid moeten worden, maar dat is vooralsnog van minder belang voor het doel waarvoor we de figuur hebben opgenomen. Wij houden het hier bij een paar voorbeelden, die

niet aan elkaar gerelateerd zijn en waarbij wij steeds de wijzigingsinvloed op het parlement centraal stellen.

Zodra de sturingsrelatie tussen regering en burgers zich wijzigt doordat bijvoorbeeld de beleidsvoorbereiding en -vorming meer en meer interactief (via bijvoorbeeld discussieplatforms) plaatsvindt, zal dit effect hebben op de relatie tussen parlement en regering. De besluitvormende functie van het parlement in het parlementaire proces zal bijvoorbeeld minder specifiek inhoudelijk gericht hoeven te zijn, omdat hierover in de beleidsvoorbereiding tussen regering en burgers uitvoerige afstemming kan worden bereikt. Dat betekent dat de besluitvormende functie zich meer op het proces van de beleidsvoorbereiding zal kunnen richten. Gedacht kan hierbij worden aan vragen naar de voldoende betrokkenheid van relevante burgergroeperingen of naar de beleidseffecten op niet bij de beleidsvoorbereiding betrokken burgers.

Zodra de relatie tussen parlement en burgers zich wijzigt, doordat burgers meer en meer in staat zijn de voor hun relevante informatie zelfstandig op te sporen en op grond daarvan hun mening direct kenbaar te maken, zal de vertegenwoordigende rol van het parlement (c.q. de individuele parlementariër) in het parlementaire proces zich kunnen wijzigen. Dit zal dan bijvoorbeeld kunnen leiden tot een intensievere, inhoudelijke interactie met de burgers. Dat stelt overigens hoge eisen aan de kwaliteit van het proces waarin de informatie en communicatie-uitwisseling tussen parlement en burgers plaatsvindt.

Zodra de relatie tussen parlement en regering zich wijzigt, doordat beide direct terug kunnen grijpen op gelijksoortige informatie en doordat de burgers directer en scherper kunnen constateren wat zich in het parlementaire proces afspeelt, zal de controlerende rol van het parlement zich meer op hoofdlijnen kunnen concentreren. Tegelijk zou de burger dan een meer controlerende rol ten opzichte van het parlement op zich kunnen nemen. Ook hiervoor geldt dan weer de eis van kwaliteit van het uitwisselingsproces.

Het blijft de vraag of en hoe dergelijke wijzigingen zich zullen voltrekken, maar het is van groot belang voor de positie van het parlement in de samenleving, dat de Tweede Kamer hier aandacht aan besteedt. Waar de samenleving mogelijk drastisch verandert, kan het niet zo zijn dat de het parlement zich buiten deze veranderingen zou (kunnen) houden.

Bovendien kan worden geconstateerd dat de positie van het parlement nog complexer is dan we tot nu toe hebben aangegeven. Het is immers niet alleen zo dat het door ICT-ontwikkelingen beïnvloed wordt of zal worden. Vanuit zijn sturingspositie in de samenleving kan de Tweede Kamer deze ontwikkelingen ook zelf mede beïnvloeden.

De eigen sturingspositie

Om met dit laatste te beginnen. Het Internet kenmerkt zich in zijn oorsprong vooral door een organische, niet van bovenaf gestuurde ontwikkeling. Er zijn echter tendensen gaande waardoor deze ontwikkeling beïnvloed wordt. Zo profileren marktpartijen zich bijvoorbeeld steeds meer, vaker en ingrijpender op het Internet. Tot op zekere hoogte is dat onderdeel van die organische ontwikkeling, maar het is de vraag of niet ook de overheid, c.q. het parlement, haar invloed ten behoeve van de sturing van het Internet moet aanwenden. Dat geldt dan zowel voor de infrastructuur als voor de inhoudelijke ontwikkelingen die zich op het Internet voordoen.

Ten aanzien van het eerste doet zich bijvoorbeeld de vraag voor naar afwegingen tussen investeringen in de elektronische of in de geasfalteerde snelweg. De afweging kortom tussen *bytes* en bandbreedte of atomen en rijstroken. Ten aanzien van het tweede doen zich talloze vragen voor op het terrein van bijvoorbeeld de privacy, vrijheid van meningsuiting, vrije toegang tot het Internet, het economisch verkeer, belastingen en het strafrecht. Geconstateerd kan worden dat deze steeds meer en vaker onderwerp zijn van maatschappelijk debat (zie bijvoorbeeld WRR 1998).

Institutionele zelfreflexie

Wij achten institutionele zelfreflexie door de Tweede Kamer op haar eigen positie een dringende noodzaak, vooral ook omdat deze ontwikkelingen zich zo razendsnel voltrekken.¹²

In die zelfreflexie zou de Kamer zich naar onze mening moeten afvragen wat de invloed van ICT-ontwikkelingen betekent voor haar functioneren en, meer specifiek, voor haar wetgevende, controlerende en vertegenwoordigende taken. Hierbij is de vraag relevant in hoeverre de Kamer zichzelf primair ziet als een samenkomst van volksvertegenwoordigers of als een maatschappelijke institutie. In het eerste geval zal de relatie met de burgers immers primair individueel van aard zijn. In het tweede geval meer collectief. Dat zal enorme consequenties hebben voor de wijze waarop deze relatie vorm zal krijgen in communicatieve en informatieve zin.

Mede afhankelijk van het antwoord op deze vraag, is de vraag van belang hoe de Kamer de informatie-uitwisseling en communicatie met burger en regering in de toekomst vorm zal willen geven. Wij denken hierbij aan onderwerpen als distributie, selectie en ontsluiting van informatie, maar ook aan waarheidsbepaling, diversiteit en complexiteit van informatie.

¹² Hoe snel, moge blijken uit het volgende. In oktober 1993, heeft de Nederlandse Organisatie voor Technologisch Aspectenonderzoek (NOTA) een rapportage aan het parlement uitgebracht over de vraag wat de informatisering van de samenleving betekent voor de parlementaire democratie (NOTA (1993), p. 7). In deze rapportage van nog geen vijf jaar geleden wordt het Internet als zodanig zelfs niet genoemd.

Tevens is de vraag van belang hoe de Tweede Kamer in de toekomst met de beschikbare informatie om wenst te gaan. De moderne communicatiemiddelen geven immers, mede dankzij het medium Internet, uitstekende mogelijkheden om interveniërend in het publieke debat op te treden. Net zoals andere maatschappelijke instanties thans veelvuldig gebruik maken van de mogelijkheid om (al dan niet relevante) informatie in dit debat te markeren kan dit ook door de Kamer gebeuren. Het publieke debat zelf kan daardoor alleen maar aan betekenis winnen.

De huidige werkwijze van de Tweede Kamer, die primair gericht is op de uitoefening van haar taken in de wetgevende, controlerende en vertegenwoordigende zin, biedt in onze ogen onvoldoende mogelijkheden of geeft onvoldoende voedingsbodem om tot een dergelijke zelfreflexie te komen. Daarvoor is immers een collectief gedeelde attitude ten opzichte van het eigen instituut nodig. Wellicht dat de aard van het parlement, individuele (partijgebonden) volksvertegenwoordigers, die hun parlementaire taken zonder last of ruggenspraak (kunnen) uitoefenen, hier een minder handzame basis voor biedt. Dit verklaart mogelijk ook dat de Kamer tot op dit moment nog niet echt tot een dergelijke zelfreflexie is gekomen. Aangezien echter de ICT-ontwikkelingen invloed hebben op de kern van het parlementaire functioneren en mogelijk zelfs tot een *paradigma shift* in de maatschappelijke verhoudingen leiden, achten wij het belang van een dergelijke zelfreflexie uitermate groot.

De ondersteuningsdienst van de Tweede Kamer

Het zal duidelijk zijn dat de invloed van ICT-ontwikkelingen op de Tweede Kamer ook belangrijke implicaties zal hebben voor de ondersteuningsdienst van de Kamer. Deze zal zowel op het terrein van ICT als op dat van het politieke proces expertise moeten ontwikkelen om de Kamer met raad en daad bij te staan. Dat is thans al het geval, maar belangrijker is nog dat de expertise op deze beide terreinen geïntegreerd wordt, juist omdat ze in de toekomst beide essentieel met elkaar verknoopt zullen raken. Dat betekent dat het belang van haar taken in beschikbaarstelling en ontsluiting van informatie voor de Kamer zal toenemen. Dat betekent tegelijkertijd echter ook dat zij een belangrijke rol zal kunnen gaan spelen in de informatie-uitwisseling met en communicatie tussen Tweede Kamer enerzijds en burgers en regering anderzijds, zowel op het punt van selectie en distributie van informatie als op het punt van begeleiding van het politieke proces.

Daarmee zal een meer en meer beleidsondersteunende rol voor deze dienst zijn weggelegd. Mogelijk kan zij eveneens gaan functioneren als een *'Intelligent agent'* ten dienste van de Kamer, die zich richt op het zoeken en verrijken van informatie, op de relevantie en het waarheidsgehalte van de informatie en deze voor parlement en parlementariër ontsluit, selecteert en distribueert. Deze

informatie zou immers een belangrijke rol kunnen spelen in het publieke debat waarin de Kamer intervenueert.

5.5 Uitdagingen

In dit rapport hebben we een aantal uitdagingen voor de Tweede Kamer en haar ondersteuning geformuleerd. Waar we ons tot nu toe echter niet over hebben uitgelaten, is de vraag hoe de Kamer hierop zou kunnen ingaan. Hoe komt de Kamer bijvoorbeeld tot zelfreflexie? Hoe biedt de ondersteuningsdienst van de Kamer ook ondersteuning aan het omgaan met de uitdagingen die in dit rapport zijn verwoord?

Wij zijn ons er daarbij van bewust dat er een zekere spanning bestaat tussen de verdere toekomst en de beslommeringen van alledag. Wij verwachten echter dat deze verre toekomst dichterbij zal blijken te liggen dan gedacht wordt, zeker als we de exponentiële groei van het Internet daarbij in het achterhoofd houden.

Een van de belangrijkste elementen van de uitdagingen is onzes inziens *bewustwording*. Dit rapport geeft daartoe te zamen met de CD-ROM mogelijk een aanzet, doordat het een (verdere) kennismaking met de wereld van het Internet biedt. Een vervolg hierop zou kunnen bestaan in het opzetten van een serie themabijeenkomsten over onderwerpen die ook in dit rapport aan de orde zijn gekomen. In deze bijeenkomsten zouden gezaghebbende sprekers van buiten de Tweede Kamer in kunnen gaan op de consequenties van ICT voor het politieke proces. Zowel de Kamerleden als de medewerkers van de ondersteunende dienst kunnen dan in gesprek komen over ICT-ontwikkelingen en de invloed ervan op het politieke proces.

Om de bijeenkomsten verder te voeden met ideeën en oplossingsrichtingen voor een adequate reactie van de Kamer, zou zij en haar ondersteuningsdienst kunnen experimenteren met de mogelijkheden die het Internet biedt. Dit zou bijvoorbeeld gestalte kunnen krijgen in het opzetten van een eigen discussieplatform, waarop iedereen via het Internet zijn bijdrage mag en kan leveren aangaande het onderwerp dat in de eerstvolgende bijeenkomst aan de orde is.

Naast bewustwording zal er echter ook sprake moeten zijn van *verankering*. Deze verankering zou zowel bij de Tweede Kamer als bij haar ondersteuning moeten plaatsvinden. Voor de Kamer zou bijvoorbeeld een werkverband bestaande uit Kamerleden kunnen worden belast met een aanzet tot visie-ontwikkeling op dit gebied. Voor de ondersteuning geldt dat deze zich zowel ten eigen bate als voor de Kamer nog meer op deze materie zal moeten

concentreren dan thans al het geval is. Het is dan alleszins voorstelbaar om capaciteit hiervoor beschikbaar te stellen. Niet alleen om een actieve rol te spelen in het volgen van de ICT-ontwikkelingen en het formuleren van een toekomstvisie op de consequenties hiervan voor Kamer en ondersteuningsdienst zelf, maar vooral ook gericht op de bestaande en komende problematiek ten aanzien van de ontsluiting en distributie van informatie ten behoeve van de Kamer.

Een en ander zou voor de Tweede Kamer en haar ondersteuning moeten uitmonden in een plan waarin aan een concrete visie op het instituut van het parlement uitwerking wordt gegeven in het licht van de geschetste ICT-ontwikkelingen. Dit plan zou tevens in moeten gaan op de acties die de Kamer zowel als ondersteuningsdienst zouden moeten ondernemen om hieraan tijdig gevolg te kunnen geven.

5.6 Tenslotte

Informatie is de zuurstof van de moderne tijd. Voormalig president Reagan zei het al. Wij achten dit, zo moge uit dit rapport blijken, in het bijzonder van toepassing op het parlement dat aan deze moderne tijd mede en in belangrijke mate vorm geeft. Wij hopen dan ook in aansluiting op de metafoor, waarmee wij dit hoofdstuk zijn begonnen, dat de glazen overkapping van het parlamentsgebouw niet de stolp zal gaan symboliseren die alles wat zij omsluit, onthoudt van deze essentiële zuurstof.

Zie voor toekomstige ontwikkelingen: <www.parlement.nl>.

Bijlagen bij:

Politiek van de toekomst? Toekomst van de politiek?

Bijlagen

- I Opdrachtformulering
- II Geïnterviewde personen
- III Literatuur
- IV Deelnemers werkconferentie
- V Auteurs

I Opdrachtformulering

De Tweede Kamer-organisatie en het informatietechnologie-tijdperk

De opdracht zou in twee delen uiteen kunnen vallen. Het eerste gedeelte is een beschrijving door buitenstaanders van de organisatie van de Tweede Kamer. Hoe kijken mensen vanuit een andere organisatiestructuur en -cultuur tegen de ambtelijke structuur van de Tweede Kamer aan, wat verwachten zij van deze organisatie etc. en op welke wijze en in hoeverre kan de Kamer met haar huidige ambtelijke organisatie voldoen aan de wensen van de samenleving in de 21^e eeuw.

Het tweede gedeelte zou zich meer moeten focussen op de wijze waarop de Tweede Kamer haar informatieprocessen inricht, welke informatie krijgt de Kamer, hoe gaat zij daarmee om, en hoe kan het beter (toegespitst op de ambtelijke ondersteuning van het politiek proces) waarbij creatieve ideeën om ambtelijke ondersteuning te verbeteren welkom zijn.

Integratie van bestanden:

- hetgeen niet alleen impliceert het interactief maken van allerlei bestanden zoals die nu naast elkaar functioneren, maar ook het (re)organiseren van de verschillende afdelingen die nu informatie genereren, verwerken en toegankelijk maken;
- aandacht voor het probleem van het leggen van grenzen tussen nieuw in te stellen eenheden, voorzover dat al nodig is, en het voorkomen van verkoking en ingewikkelde uitwisselingsprocedures, met de nadruk op de vraag wie in welke echelons verantwoordelijk is voor wat (en mag wat invoeren, wijzigen etc..)

Theoretisch aandacht voor:

Paul Frissen: primaat van de politiek niet meer van deze tijd? Ontwikkelingen op informatietechnologisch terrein spelen een steeds belangrijker rol, hoe democratisch gat te vullen en hoe moet de Kamer/politiek daarop reageren.

Henk van Dongen: kijk van anderen vanuit een ander paradigma op de structuur van de Kamerorganisatie, is de huidige hoofdstructuur voor verbetering vatbaar mede gezien in het licht van het hiervoor genoemde.

II Geïnterviewde personen

jhr. mr. W.H. de Beaufort, (Griffier)
Tweede Kamer

mr. R. Bekker (Secretaris-Generaal)
Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

R.H.J. de Bruin (Stafmedewerker Directie Constitutioneel Proces)
Tweede Kamer, Directie Constitutioneel Proces

M. Bullinga (Senior adviseur Directie Informatiemanagement en Organisatie)
Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

drs. O. Cherribi (Lid)
Tweede Kamer

M. van Eeden (Software designer)
Maatschappij voor oude en nieuwe media

drs. W.J. van Gelder (Lid)
Tweede Kamer der Staten-Generaal

R. Gonggrijp (IT Security Expert)
ITSX

drs. L. Herlaar (Universitair docent)
Universiteit Utrecht, Faculteit Wiskunde en Informatica

drs. A.J.B. Hubert (Plaatsvervangend Griffier)
Tweede Kamer, Directie Constitutioneel Proces

drs. M. de Hond (Directeur informatie technologie en nieuwe media)
Wegener Arcade

W.J.A. Jansen (Hoofd Post & Archiefzaken)
Tweede Kamer, Directie Constitutioneel Proces

mw. N. Jongman
Jonge Democraten

J. Keukens (Hoofd Bibliotheek)

Tweede Kamer, Directie Constitutioneel Proces

mw. L. Kipp (Medewerker Griffie)
Tweede Kamer, Directie Constitutioneel Proces

prof. dr. A.W. Koers (Hoogleraar Bestuursrecht)
Universiteit Utrecht

S. Lenos (Medewerker)
Instituut voor Publiek en Politiek

mw. mr. C.A.M.E. Matthijsen (Plaatsvervangend Griffier)
Tweede Kamer, Directie Constitutioneel Proces

A.W. Mulder (Informatieadviseur)
Tweede Kamer

mw. J. van Nieuwenhoven (Voorzitter)
Tweede Kamer

P.A. Ostendorf (Futuroloog)
Cap Gemini

P. van Rijn (Hoofd Documentatie)
Tweede Kamer, Directie Constitutioneel Proces

mw. mr. M.G.W. Robbers-van der Borg (Directeur)
Tweede Kamer, Directie Constitutioneel Proces

mw. G. Roethof (Lid)
Tweede Kamer

drs. K. Schalken (AIO)
Katholieke Universiteit Brabant

Prof. dr. H.J. Scholten (Hoogleraar Economie)
Vrije Universiteit

Prof. mr. dr. I.Th.M. Snellen (Hoogleraar Bestuurskunde)
Erasmus Universiteit Rotterdam

Prof. dr. R.J. in 't Veld (Hoogleraar Bestuurskunde)
Erasmus Universiteit Rotterdam

mw. drs. H.P.M. Verzantvoort (Beleidsmedewerker)

Tweede Kamer, fractie D66

drs. ir. J.P. van Wamelen (Directeur)

Ministerie van VROM, Directie Informatiemanagement en Organisatie

mw. M.M. van Zuijlen (Lid)

Tweede Kamer

III Literatuur

cheese.kos.net

eduweb.fss.uu.nl/ekm

millenium.cs.ucla.edu/lk/presentations/facultylecture/canned-html/weblouvre.html

news:nl.belastingen

news:nl.burgerrechten

news:nl.politiek

news:soc.culture.netherlands

news:talk.politics.drugs

news:talk.politics.european-union

news:talk.politics.misc

www.altavista.digital.com

www.amcity.com/tampabay/stories/040698/story8.html

www.belastingdienst.nl

www.cda.nl

www.chattv.net/tmf/chat.html

www.cs.uu.nl/docs/mti

www.d66.nl

www.dds.nl

www.ib-groep.nl

www.ilse.nl

www.irchelp.org

www.isoc.org

www.minvrom.nl

www.oegstgeest.nl

www.owo.com

www.parlement.nl

www.publiek-politiek.nl

www.pvda.nl

www.radio538.nl

www.seniorweb.nl

www.sp.nl

www.tilburg.nl

www.tmf.nl

www.utm.edu/research/iep

www.uu.nl

www.vvd.nl

www.walrus.com/~avatar/mudfrm/html

www.yahoo.com

Andeweg, R.B., A. Hoogerwerf, J.J.A. Thomassen, *Politiek in Nederland*. Alphen aan de Rijn, 1989.

Banning, M.J.A.M. van, V.J.J.M. Bekkers, W.H.B.J. van de Donk, B. Foederer, P.H.A. Frissen, *ICT en overheid, een verkennend onderzoek*. Tilburg, 1997.

Barrett, N., *The State of Cybernation. Cultural, Political and Economic Implications of the Internet*. Londen, 1997.

- Bekkers, V.J.J.M., *Nieuwe vormen van sturing en informatisering*. Delft, 1993.
- Bekkers, V.J.J.M. (red), *Wegwijs op de digitale snelweg. Enkele politiek-bestuurlijke aspecten van de informatie-maatschappij*. Amsterdam, 1994.
- Berge, A.P. van den, A.J. de Boer, J.W. Klootwijk, *Werkboek werkconferenties: concepten en recepten voor werkconferenties als veranderingsinstrumenten*. Utrecht, 1994.
- Blokdijk-Hauwert, G.M.M., en A.A.M. Horrevorts: 'De Information Society, een actieve rol voor de overheid'. *Overheidsmanagement* 1997.
- Boer, Y de (e.a.) (reds), *Virtueel verbonden. Filosoferen over Cyberspace*. Giethoorn, 1997.
- Boone, M., R. de Bruin, I. Eegdeman, J. Keukens (reds), *Nieuwsbrief integratie bestanden*. Nr. 1 Den Haag, november 1997. Werkgroep Informatievoorziening IB.
- Bullinga, M., 'Het net dat ben ik. Re: de digitale toekomst.' *Emnet special*, november 1997.
- Bullinga, M., *Spinnen in het digitale web, politieke en maatschappelijke gevolgen van de digitale snelweg*. Den Haag, 1995.
- Castells, M., *The Information Age*. Blackwell, 1997/98.
Deel I, The rise of the network society
Deel 2, The power of identity
Deel 3, End of millennium
- Clinton, W.J., en A. Gore Jr., *A Framework for global electronic commerce*. Washington DC, 1997
- Davenport, T.H., *Process innovation: reengineering work through information technology*. Cambridge, 1993.
- Directie Constitutioneel Proces, *DCP 2000 Het beleid en de functionele eisen van de directie constitutioneel proces in het kader van 'Kamer 2000'*.
- Dijk, J.A.G.M. van, *Nieuwe media en politiek. Informatie- en communicatietechnologie voor burgers, politici en ambtenaren*. Houten, 1997.

- Doel, J. van den, *Demokratie en welvaartstheorie*. Alphen aan den Rijn, 1987.
- Dyson, E., *Release 2.0, Een ontwerp voor het leven in het digitale tijdperk*. Amsterdam/Antwerpen, 1997.
- Eijck, J. van, *Filosofie: een inleiding*. Meppel, 1989.
- Elzinga, D.J., H.G. Warmelink, *Het Nederlandse parlementaire stelsel*. Nijmegen, 1993.
- Het Expertise Centrum, consultants voor overheidsinformatisering, *Afspraken Kwaliteitszorg Integratie Bestanden*. Concept Rapport. 's-Gravenhage, 1998.
- Frissen, P.H.A., A. Koers, en I.Th.M. Snellen, *Orwell of Athene? Democratie en informatiesamenleving*. 's-Gravenhage, 1992.
- Frissen, P.H.A., *De virtuele staat. Politiek, bestuur, technologie: een postmodern verhaal*. Amsterdam, 1996.
- Frissen, P.H.A., J. de Mul, 'Techniek is niet neutraal' *Trouw*, 2 mei 1998.
- Gates, B., *De weg die voor ons ligt*. Amsterdam, 1995.
- Guéhenno, J.M., *Het einde van de democratie*. Utrecht, 1996.
- Goedvolk, J.G., *Vision; de wereld van morgen*. Utrecht, 1995.
- Gunsteren, H. van, R. Andeweg, *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*. Bloemendaal, 1994.
- Hobbes, T., *Leviathan* (1651). Harmondsworth, 1968.
- Hond, M. de, *Dankzij de snelheid van het licht. Versie 2.0. Over de grote gevolgen van Internet voor burger, bedrijfsleven en overheid*. Utrecht, 1997.
- Hooff, A. van, 'Elektronische Kamer'. *NRC Handelsblad*, 30 april 1998.
- Kamp, J., 'Democratie'. *Ode*, maart/april 1998.
- Kamp, 'Het bloed van de democratie.' *Ode*, maart/april 1998.
- Katz, J. 'De digitale natie.' *Ode*, maart/april 1998.

KPMG Management Consulting, Tweede Kamer der Staten-Generaal. *Naar een goede geautomatiseerde informatievoorziening bij de Tweede Kamer*. Den Haag, 1998.

Kuitenbrouwer, F., 'Elektronische opstand', *NRC Handelsblad*, 30 mei 1998, p. 37.

Lans, J. van der, e.a., *Kompas in kwadranten. Vier scenario's voor 2015*. Amsterdam, z.j.

Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Terug naar de toekomst, over het gebruik van ICT in de openbare sector*. 's-Gravenhage, 1995.

Ministerie van Justitie, *Wetgeving voor de elektronische snelweg*. 's-Gravenhage, 1998.

Ministerie van Justitie, *Justitiebrede scenario's voor het jaar 2010*. Den Haag, 1998.

Negroponte, N., *Digitaal leven*. Amsterdam, 1995.

Nelissen, N.J.M., Megatrends. 'Het openbaar bestuur in de 21^e eeuw.' *Openbaar Bestuur*, 8-1, 1998.

Nederlandse Organisatie voor Technologisch Aspectenonderzoek (NOTA), *Het parlement als spelverdeler? Meespelen of sturen in de informatiesamenleving. Een rapportage aan het parlement van de Nederlandse Organisatie voor Technologisch Aspectenonderzoek*. Den Haag, 1993.

Ondernemingsraad Tweede Kamer, OR-zaken. *Informatieblad van de Ondernemingsraad Tweede Kamer*. Jaargang 1, Maart 1998. Extra editie. OR 98/153.

'Profiel. De Tweede Kamer', *NRC Handelsblad*, 12 september 1997.

Rheingold, H., *Virtual reality*. New York, 1991.

Rheingold, H., *The virtual Community. Finding connection in a computerized world*. Londen, 1994.

Ringeling, A., *Het imago van de overheid, De beoordeling van prestaties van de publieke sector*. 's-Gravenhage, 1993.

Rosenthal, U., A.B. Ringeling, M.A.P. Bovens, P. 't Hart, M.J.W. van Twist, *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek*. Alphen aan den Rijn, 1996.

Rosnay, J. de, *De symbiotische mens. Visie op het derde millenium*. Amsterdam, 1998.

Rousseau, J.J., *Du Contrat Social* (1762). Paris, 1966.

Snellen, I.Th.M., 'Informatisering en inconsistentie van de democratie.' *Christen democratische Verkenningen* 1: 4-51, 1996.

Tweede Kamer der Staten-Generaal. *De onderzoeksfunctie van de Tweede Kamer*. 's-Gravenhage, 1998. Kamerstuk 25.861.

Thomassen, J.J.A. (red.), *Hedendaagse democratie: theorie en praktijk*. Alphen aan de Rijn, 1991.

Veld, R.J. in 't, *Noorderlicht. Over scheiding en samenballing*. 's-Gravenhage, 1997.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Staat zonder land. Een verkenning van bestuurlijke gevolgen van informatie- en communicatietechnologie*. 's-Gravenhage, 1998.

Zijderveld, A.C. 'Verwaaide samenleving', *NRC Handelsblad*.

Zuijlen, M. van, *Doodgewoon digitaal. Over nieuwe media en politiek*. Amsterdam, 1997.

Zuurmond, A., J. Huigen, P.H.A. Frissen, I.Th.M., Snellen, en P.W. Tops (reds.), *Informatisering in het openbaar bestuur. Technologie, politiek en sturing, bestuurskundig beschouwd*. 's-Gravenhage, 1994.

Zuurmond, A., *De Infocratie, Een theoretische en empirische heroriëntatie op Webers ideaaltype in het informatietijdperk*. Delft, 1994.

IV Deelnemers werkconferentie

Tweede Kamer

mw. M. Robbers-van der Borg
R. de Bruin
B. Hubert
W. Jansen
J. Keukens
mw. L. Kipp
B. Mulder
P. van Rijn
R. Starrenburg

Directeur DCP
Stafmedewerker DCP
Plaatsvervangend Griffier
Hoofd Post- en Archiefzaken
Hoofd Bibliotheek
Medewerker Griffie
Informatie adviseur
Hoofd Documentatie
Lid Ondernemingsraad

Projectgroep NSOB

M. Angenent
W. de Haan
M. Meijer
L. Mellink
E. Peters
F. Rozenberg

Internet ondersteuning:

L. Herlaar

V Auteurs

Drs. M.P. Angenent

Michiel Angenent (1953) is directeur van de faculteit Wiskunde en Informatica, Universiteit Utrecht.

E-mail: angenent@math.uu.nl

W.M. de Haan

Wouter de Haan (1960) is directeur Strategie en Managementondersteuning bij de Informatie Beheer Groep.

E-mail: wmdehaan@wxs.nl

Drs. M.L. Meijer

Margreet Meijer (1959) is hoofd van de afdeling Evaluatie en Instrumentatie, Directie Financieel-Economische Zaken, Ministerie van Justitie.

E-mail: 113226.2772@compuserve.com

A. Mellink

Lex Mellink (1957) is Commissaris van Politie bij de Politie Regio Utrecht (District Binnensticht).

E-mail: amellink@worldonline.nl

H.Th. Peters

Eric Peters (1960) is hoofd Financiën van de Rijksverkeersinspectie, Ministerie van Verkeer en Waterstaat.

E-mail: epeters@wxs.nl

Drs. P.F. Rozenberg

Frank Rozenberg (1966) is managing consultant bij de adviesgroep Gemeenten van Moret Ernst & Young Management Consultants.

E-mail: nlrozen1@mey.nl

Adviseur

Drs. L. Herlaar

Lennart Herlaar is universitair docent Informatica aan de faculteit Wiskunde en Informatica, Universiteit Utrecht.

E-mail: lennart@cs.uu.nl



Back



Forward



Reload



Home



Search



Guide



Print



Security



Stop



Toekomst van de Politiek?

